

Агали Канаев
70

Байтмерек

“Ногай давысы” газетасынъ мерекесине рас барын:

БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Литературалы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Учредитель: Министерство
печати и информации РД

2
2018
июль - декабрь

Государственное бюджетное уч-
реждение Республики Дагестан
«Редакция республиканских жур-
налов «Соколенок» и «Литератур-
ный Дагестан»

ЖУРНАЛДЫНЪ ИШТЕЛИГИ:

БИЗИМ АТАКЛЫ МЕРЕКЕШИЛЕР

- Агали Канаев. «Эр исиннен билинер»,
интервью.....3
Тамара Дышекова. Кирис союз. «Баслар эдим
яшавымды кайтадан...», яратувшылык суьврети.
Ятлавлар эм хабарлар.....10
«Ногай давысы» газетадынъ мерекесине
рас барып. «Аьдемлерди эм яшавды суьведи ол»,
яратувшылык суьврети.....28

ОБНЕРЛИДИНЪ ОБНЕРИ – ЭЛДИНЪ БАЙЛЫГЫ

- Бийке Кулунчакова. «Ногай халктынъ сани-
яты - билимли кыздынъ колында». Макала.....32
Кадрия Джумакова. «Язувшыдынъ «Йолда»
деген хабарын окыганда», адабият макаласы...34
Салимет Майлыбаева. «Айна Черкесова – но-
гайымыздынъ талаплы кызы», очерк.....37
Кырымхан Найманова-Добагова. «Обмирлерди
отккен, коьнзиллерди оьр эткен домбыра», тарихли
макала.....39
Магомет-Али Ханов. «Оьртекеди ойнатув-
шы», очерк42
Дженетхан Джумаева. «Ана тилине суьйим-
ликти тербиялайды», макала..... 45

БАСКА ХАЛКЛАР АДАБИЯТЫННАН

- Рашид Рашидов – 90 йыл. Яратувшылык йолы
эм ятлавлары.....47
Магомед-Загид Аминов – 80 йыл. Яратувшы-
лык йолы эм ятлавлары.....51
Супиянат Мамаева. Меннен баска ким оьте?...54

БАВЫРДАСЛАРЫМЫЗДА КОНАКТА

- Белгили аьлим Рамазан Керейтовтынъ Гер-
маниядагы йолыгыслары.....60

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

- Фазиль Абдулжалилов. «Атадынъ улы»,
повестьтен узик.....65
Бийке Кулунчакова. «Тень болганда соьйлер-
миз», повестьтен узик.....70

Етекши - бас редактор

М. Ахмедов

Редактор

Б. Кулунчакова

Редакциядынъ коллегиясы

А. Исмаилов

(бас редактордынъ

орынбасары)

М. Аvezов

В. Казаков

М.Кожаев

Э.Кожаева

Ш.Курмангулова

З.Магомедова

Редакциядынъ адреси:

367025, Махачкала,

Даниялов орамы, 55

Телефонлар:

бас редактор - 67-16-31

бухгалтерия - 67-18-75

БАЙТЕРЕК №2
На ногайском языке
июль - декабрь

Магомет Киримов. «Аър бир соъзин юрегиннен оъткерген», адабият тергев макаласы.....79

ТАРИХ ЭМ ИЛМИ ШЫГАРМАЛАРЫ

Элдар Идрисов. «Равиль Джуманов – аьлиги Астрахань ногайларынынъ биринши миллет етек-шиси».....84

Кошанова С.Н. «Ана тил эм адабият дерислерде маъселели соравларды шешуъв йоллары».....87

Мавлимбердиева З.У. «Ногай тил дерислерде ойын технологияларын кулланув йосыклары».....88

БАР СОНДАЙ КУВАТЛЫ АЪЕЛЛЕР

Ханов М-А. «Ак ниет, берк соъз эм юрек ялыны ман туъзилген». Макала.....92

ОЛАР ИСТЕ СЫЙ, АБЫРАЙ КАЗАНГАНЛАР

Капитуллаева Г.М. «Бизим куллыкшылар – энъ де танъ кеспидинъ иелери». Макала.....95

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Регистрационный номер ПИ № ТУ05 - 00362
от 14.12.2016 г. Выданный управлением Роскомнад-
зора по Республике Дагестан.

Байтерек. №2 2018 г.

Выход в свет 24. 09. 2018 г.

Тираж 383 экз.

Заказ № 254

Цена свободная.

Печать офсетная. Бумага офсетная.

Формат 70x108 ¹/₁₆.

Усл. печ. л. 8,4.

Усл. изд. л. 8,7.

Редакция и издатель:

Государственное бюджетное учреждение Ре-
спублики Дагестан “Редакция республиканских
журналов “Соколенок” и «Литературный Дагестан».

Адрес редакции и издателя: 367025, г. Махач-
кала, ул. Даниялова, 55

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала, пр-т
Петра I, 61

Бизим атаклы мерекешилер

АГАЛИ КАНАЕВ

Агали Канаевти баъри ногай регионларда да халкымыз коьптен таныйды эм сыйлайды. Бар сондай йигитлер, аз болса да, аьр миллетте. Кайдай дереже мен олар халкка коьрим боладылар? Бас деп куллыгын юритип бажарганы, керек ерде яваплык эм йигитлик коьрсетуьви, аьдемшилик саныннан таймавы. Бу маьнели сынавлардан Агали Канаев коьпте оьткен эм аьли де оьтеди... Сондай абырайлы болганга да мерекели йылында биз оны ман хабарласувды уйгынламага шалыстык.

ЭР ИСИННЕН БИЛИНЕР

Агали Канаев Ставрополь крайынынъ Нефтекумск районында Менгиш-Куйы деген авылда 1948 йыл тувган. Каясуладынь орта школасын биткенде Новочеркасск каладагы институттынъ инженер-мелиорация факультетине туьскен. Оны кутарганда «инженер-гидротехник» деген кеспи алган. Соны ман яшавдынъ окув йыллары битеди. Энди яс аьдемди бек яваплы шақлар куьте эдилер.

Не уьшин Агали Канаев «инженер-гидротехник» деген кеспиди сайлаганын биз журналист Магинур Приходькодынъ соьзлери мен айтпага боламыз, неге десе онынъ макаласын бир неше йыллар артта бергенмиз.

«Яланъ аяк, табанын исси кумга кыздырып, шилле куьнлерде тенълери мен шоьлде ойнаганы кедединъ эсинде. Шоьл маразлы аьдемдей саргайган, кавраган, бир кишкей ел эссе, шанъ коьтерилип, коьзге куйылады, ювырып юрген балалардынъ шашларын, бетин кирлейди. «Ах сени, бир куьн сама ямгыр явса экен, шанъ да ятып, оьлен-шоьп те сув ишип, ясараяк эди!» -- деп уьйкенлердинъ куьрсинип айткан тилегин Агали неше де эситкен эди. Сога коьре кедде де шоьлге сув етпейтаганын анълады, бу ой онынъ юрегине акырын конды.

Бир кере аьжейип туьс те коьрди: курыган даньылга терень каьнев коьп шакырымларга созылып, иши де таза сувга толып, келген экен, арада сув ягадан тасып шыгады, кавраган ерди сувгарады, тоьгерек як коьз алдыда аллы-ясыл туьске айланады... Бу затларды кезде янында турып коьреди, озин де сол каьневге ис косымын эткен деп аньлайды эм оьктемсийди. Авылга билдирейим деп ювырганда, уянган эди. Туьс экенин билип, бала кайгырды, болса да анасына коьргенин айтты. «Хайыр, хайыр, бек аьруьв туьс. Белки, оьскенде шоьлинье берекет аькелеек боларсынъ, сув – ол берекет!» – деди анасы суьйинип».

Туьс босына энмеген болып шыкты. Сув ман, ер мен байланыслы кеспиди алган сонъ, яс аьдем Дагыстаннынъ Ногай районынынъ ПМК-сында, Кизляр районынынъ 5-нши номерли, 16-ншы номерли ПМК-ларында, Каясуладынь «Прикумскводстрой» организациясында ислеп ис сулыбын казанды.

– Сизди, Агали Абдул-Халилович, Ногай районда ислеп турганда, тагы да кайтадан Кизляр районга шакырганлар. Не зат себеп болган экен?

– Неге десе 1974 йыл Кизляр районнынъ 16-ншы номерли ПМК-сына етекши этип салдылар. «Кизляррисводстрой» трестининъ управляющийи Шандыбин Иван Дмитриевич мени ялгыз калдырып, аьжейип маслагатлар берди: «Сен таньладан алып ПМК-дынъ басшысы, озинъди баскалардан акыллы деп санама, кене де уьйкен яваплык туьскен басынъа. Туьнегуьн сен 150-200 аьдемлерди етекшилеген болсанъ, таньладан алып 500-ге ювык аьдемди басшылаяксынъ. Оннан сонъ эки маслагатым бар сага. Колынъдагы аьдемлер мен биринши болып саламласпа. – Мен Шандыбинге аьжепсинип карадым. Анъламаягымды билгенлей, анълатпага шалысты. – Сен куллыкка баьриннен де алдын келсенъ, сонъгы келгенлер озлери салам берееклер сага. Кешигип юрген басшы осал коьрим баскаларга! Кене де эртерек келип, коьп сораьларды шешип, баьри де ислеек вахталарды йолга салып, уьлгирмеге керек. Экиншилей, айтаягым: бас бухгалтер, секретарь эм шоферынъ – сенинъ куллыктагы аьелинъ, яшавларына маьне бер, керек ерде ярдам эт. Олар сенинъ баскалар билмеген сырларыньды биледилер: кайда кеттинъ, ким мен йолыктынъ, ким мен соьйлединъ, не зат бердинъ...»

Мага, яс етекшиге, онынъ маслагатлары бек пайдалы болып шыктылар. Куллыкка баьриннен де алдын келип, шешилеек сораьларды белгилеп, коь-мекшилерге борышлар берип, аьр бир вахтадынъ соьзин тынълап, оларды йолга салып, сонъ калган сораьларды шешип – калайына да сол куьн этилеек исти таньлага калдырмайтаган эдим. Шандыбин И.Д. айтканлай, куллыктагы аьелиме де аьдемшилик коьрсетпеге мутпадым. Сога коьре де болар, шофер Головин Н.П. янымда 17 йыл иследи, мени мен баска куллыкларга, баска ерлерге коьшип юрди.

– Курыган-яллаган шоьл сизди озине тартпадыма? Сиз бала шакта туьс коьргенсиз, ондай туьс эш те босына энмеген болар.

Агали Канаев куьлемсирейди эм сол узактагы йылларды тагы да эскерип баслайды:

– Бизим шоьл мени, кертилей де, озине тартпай калмады. Кизляр райондагы исим коьримли оьтсе де, бир зат етпегендей, арада дерт басып, туратаган эдим. Себебин анълаганда, 1977 йыл Каясулага кайтуьвдынъ амалын шектим эм «Прикумскводстройга» бас инженер болып туьстим. Аьне сол заманда Караногай сувгарув системасын ясап басладык. Терек эм Кума йылгала-

рыннан сув алатаган каналды ушынлайын да куыйип турган шоьлге бурдык. «Кара-Тоьбе», «Ачикулак», «Закумье» совхозлары, коьплеген ногай авыллар, Величаевка, Владимировка деген орыс юртлар, Нефтекумьединь баьри де каврак ерлери сувга шомылып, яньыдан тувгандай болдылар. Кайдай номай аслык оьсип баслады кырдагы ызанларда! Топырак кертелей де разылыгын билдирип, ерге туьскен бир урлыкты ширитпей алтын масак этип кайтара-таган эди. Калмыкиядынь да кай бир районларына сув тарткамыз, олар да бек суьйиндилер...

Солайлык пан А.Канаев «Главдагестанводстрой» эм «Ставропольводмелиорация» системаларынынь курылыс ислер мен байланыслы ПМК-ларында он йылдан артык куллык эткен. Сувгарув системасы басында бир неше кесеклерге боьлинген эди. Шугыл этилеек ислер сосы себептен кешигедилер. Яшавды коьп аьдемлер ушын тез оьрлендирип уьйренген А.Канаев пайдасыз быршавлардан оьтпеге керек болганга тарланатаган эди. Кене де сувгарув системасы бир уьйкен организацияга косылганда, бас инженер Агали Канаевтинь колына шоьлдинь баьри де каналлары туьсти. Энди онынь маьшини кень даньылдынь бир шетиннен экинши шетине дейим суткалап юретаган эди. Уьйкен каналлардан кишкей каналлар казылып, онлаган шақырымларга созылып, энь де узак авылларга сув кететаган эди. Каналлардынь иши кара саз балшыкка толмас ушын, тазалав ислери де план бойынша юрип турдылар. Кайдай коьп ислер эткен ол йылларда ПМК-лар, ол кыйындардынь оьлшеми йок! Мысалы, Кизляр районында дуьги оьсетаган ызанлардынь сувгарув йосыгын ясауда, Черняевка, Уьйкен Арешевка юртларда турак уьйлер, эки ПМК-да ис базаларын салувда, Ногай районнынь эки мынънан артык гектар ерине сув тартувда, Тарумовкада санэпидстанция мекенин ясап беруьвде... Каясула авылына да Агали Канаев, ПМК-дынь бас инженери болып ислегенде, пионерлер Уьйин, школады, саз эм художестволы мектеблерин салып берген.

Талаплы уйгынлаушыды эм куллыгына яваплы мелиораторды 1981 йыл Нефтекумск районнынь партия басшылары Каясула авыл Советине председателъ этип саладылар. Сол куьн ок та Агали Абдул-Халилович «Каясулинское» ОПХ-дынь директоры Ю.И. Никитин мен йолыгады. Экеви бир арбага егилген сонь, ортак тил табув керек эди. Коьп хабарласадылар эм бирге ислеп болаякларын аньлайдылар.

6 йыл ишинде эки етекши бирлесип Каясулага маданият Уьйин, банно-прачечный комбинатты, эки фонтанды, эли ушын ян берген аькершилердинь эстелигин, авыл ишинде асфальт тоьселген йолларды ясап, солай ок эски паркты яньыдан туьзетип бередилен.

Агали Абдул-Халилович куллык эткен ерде яшав кайнап туратаган эди. Неге десе ол баьри затты да тез эслеп, кемшиликлерди тайдырар ушын, сол ерге куьш салады. Оннан сонь халкынынь маданият, саният ягыннан оьнерли болганын суьеди. Сонынь ушын де Навруз, Сабантой, Ораза байрамларын оьзи уйгынлап коьрсеткен. «Эдиге» поэмадынь 600 йыллык байрамын уьйкен шатлыкка айландырып оьткерген, сол байрам ушын Киргизиядан 12 терме аькелген эди. Талаплы етекшидинь коьмеги мен Ставрополь крайынынь ногайлары йыр эм биюв ансамбльлерин туьздилер, оларга бурынгы миллет кийимлерин тиктилер. А.Канаев яслардынь уьмитлерине тирев болып ба-жарган ушын де, коьп маданият ислери, халктынь мутылып калган тарих-

ли аьдетлери, бурынгы йырлары кайтадан яньырдылар, ногай авылларга сый-оьрмет аькелдилер. Бу ислерди Агали Канаев Каясула авыл Советин, «Артезианский» совхоздын парткомын эм коьп йыллар совхоз «Мирныйды» басшылаганда этип уьлгирген эди.

– **Кайдай йосык пан совхоз «Мирныйдын» директоры болдын-ыз: сизди партия салдыма яде халк сайлавы ман оьттиньизбе? – деген сорава Агали Канаев тез явап берди.**

– Мен биз бетте биринши болып сайлав йосык пан директор куллыгын алдым. Халк мага сенип оьз тавысларын бергенге куванмай болмадым. Сол куьнлерде мени кутлап бир ясуьйкен кардашым келген эди, ол оьзи школада оқытувшы эди, онын атасы коьп йыллар колхоздын председатели болган. Соьйлей келе, ол булай деди: »Сен эндиги бу совхоздын аьдемлерине – эм ата, эм ана. Олар туьрли тилеклери мен тек сага келееклер. Тилев деген тыныш деп ойлама. Тилеектен алдын аьдем уьйдегилери мен маслагатласаяк, сонын оьзинде де бир неше куьн йигери батпай тураяк. Калайына да юрегин беркитип, сенин кабинетинье келеек. Тилеги макул болса экен, деп уьйиндегилер де Алладан тилееклер. Сога коьре совхоз кыйыншыларынын тилегин толтырмага шалыс, ярты тилегин сама эт, айлак бажарылмаяк ис болса, аньлат сол аьлди, йорык кеспе уьмитин. Яде баскалай ярдам этеегиньди билдир, калайына да келген аьдем оьпкелемей кетсин. Эгер биревге де коьмек этип болмаяк куьнлер тувса, ондай истен кетпеге керек...»

– Совхоз «Мирныйдан» алдын да мен аьдемлердин тилегине коьп йолыкканман, колымнан келген коьмекти баьрине де эткемен, болса да ясуьйкен кардашымнын маслагатына да макул эдим. Басшы оьзи де тилек пен неше басшылардын эсигин ашады, тек онын тилеги халк уьшин. Мысалы, он йыл ишинде мен совхоздын акшасы ман Тукуй-Мектебке орта школады салдырдым, газ аькелдирдим, Абрам-Тоьбеге орта мектебин эм балалар бавын салдык, газ эм сув аькелдик, Махмуд-Мектеб – Тукуй-Мектеб авыллар арасындагы йолды асфальт пан яптык. Тагы да коьп пайдалы ислерди этпеге болаяк эди, ама элимизде озган юзйыллыктын 90-ншы йылларында оькиметтин плановый экономикасы бузылып, бирев де аньламайтаган туьрленислер юрип баслады. Совхозларды саклар уьшин, куллыкты эте беремиз, ама салган кыйынымыз сол заманда акка кайтпайтаган эди... Аньсыздан болган бир ис бакты йолымды туьрлендирмеге амалсыз этти.

Мен аьр куьн де эртерек куллык юретаган ызанларды, курылыс участокларды шерет пен айланып шыгаман, сонь эртенги йыйында сол сорауларды козгайман. Бир йол пишен йыйылатаган ерге айлак эрте келген эдим. Келсем келейим, коьргениме ынанмай калдым, неге десе совхоздын макталган механизаторы тележкасына толтырып пишен сала эди. Мен оны урлакайлык иси уьшин бетлеп басладым. Механизатор бас деп уьндемей турды, сонь сабыры шыдамады:

– Неше аьдем сизге аьр куьн де тилеклери мен келеди. Не зат олар тилейди, билесизбе? – деп сорады ол тувра коьзиме карап. Сонь оьзи явап берди.

– Олар баьри де ислеген кыйыны уьшин акша тилейдилер. Неге аьдемлерди соьйтип зорлайсыз?

– Ол меним куьнам тувыл. Саткан аслыгымыздын акшасын оькиметтен кесеклеп тегаран аламыз, сога коьре халкка да соьйтип тоьлеймиз. Элимиз-

динъ алдынгы экономикасы бузылган, янғысы аьли де беркимеген, – деймен мен ызаданып.

– Мен сизге бир куьн де акша тилеп бармаганман, йогын билемен, ама меним эки балам калада окыйдылар: биреве техникумда, биреве институтта. Уьшинши школага юреди. Кайтип оларды сакламага керек акшасыз?! Коьп кешелер уйкысыз тарландым булай аьлге, сонъ тувар сакляк болдым. Ама мен сав куьн куллыкта, пишен шалмага заманым йок, сатып алмага акшам йок. Сога коьре мен совхоздынъ пишенин танъ ман урлайман, малды ашатаман, сонъ этленгенде туварды сатаман. Кайтип дурыс яшамага керек, ким айтар? Мине аьли озь колынъыз бан туттынъыз мени, ыхтыяр сизики, суьйсеньиз ыслатып йиберинъиз, суьйсеньиз совхоздан тайдырынъыз, – деди ол сабыр кепте, ама сесинде дертли ойлар аян сезиле эдилер. Сыйлы механизатор уят исти ясырмай коьзиме карап айтканы меним де юрегимди куьшли коьзгады. «Аьруьв яшаган, баьрине де коьрим болган куллыкшыларым кайдай осал аьлге келдилер. Не этпеге керек?» деп ишимнен бек кайгырдым, сонъ явап куьтип турган механизаторга:

– Элте пишенинъди уьйге, кыйын акынънан алармыз баасын, – дедим.

Куллыкта мен эртенъги йыйынды оьткерген сонъ, бизим район администрациясынынъ басшысы Товчигречко М. И. ман коьриспеге кеттим. Совхозлардагы аьлди ол менсиз де аьруьв билетаган эди, сога коьре хабарымнынъ маьнесин тез анълады. «Куьнам йок болса да уяламан халктынъ коьзине карамага, тек бу авыр аьлди туьрлендирип те болмайман, сога коьре кетемен куллыктан!» дедим ызында. Басшы мага йылдынъ ызына дейим исле, сенинъ орыннынъ аьдем таппага керек деди. Соьйтип мен 1998 йылдынъ февраль айында совхоздан тайып, «Ногайская межрайонная обводнительно-оросительная система» деген оькимет учреждениесин басшыладым. Бу куллык мага бек таныс болганга, ислемеге йосыклар да табылды.

Ама колындагы исине бек яваплы эм оьзин аямайтаган етекши яшавдынъ баьри сынавларына да савлыгын карыжлайтаган эди. Сол себептен де Агали Канаевка 1986 йыл август айда инфаркт йолыгады. Железноводск, Пятигорск, Ставрополь калалардынъ больницаларында айлап яткан сонъ, 1987 йыл куллыкка шыгады. Бир йылдан сонъ совхоз «Мирныйды» басшылайды эм алдынгы аьрекетши касиети мен иске урынады. 90-ншы йыллар бизим элдинъ паракатлыгын алганга да, аьдемлерге авыр оьтти, боьтен де етекшилерге. Адалаган-корккан исши халклар коьмекти эм оьзининъ соравларына явапты янындагы басшыдан излей эдилер. Эски оькимет бузылып, янғы оькимет аьли де беркимегенде, не мен халкты юбантаяксынъ? Агали Канаев те сосы аьлге бек кыйланган болар, неге десе 2004 йылдынъ басында оны анъсыздан инсульт урады. Бир больницадан бир больницага коьшип, коьп заман эьленген эди. Уьйге кайтканда, район басшысы Товчигречко М.И. Канаевти коьрмеге келеди эм сайлав кампанияга косылып, Нефтекумск муниципал районнынъ Советине сайланмага маслагат береди.

– Мен Каясула Советиннен оьтеек болганга, авылларга бармага керек эдим. Ама юрисим аьли де аьруьв туьзелмегенге, мени досларым Никитин Ю.И., Аджакметов С.К., Шерпеев З.Ш., Стамбулов А.А., Магомедов К.И. йыйынларга кресло ман шыгарадылар, халкты мени район Советине сайлавга шақырадылар.

2004 йылдынъ ноябрь айында Нефтекумск муниципал Советининъ би-

ринши сессиясында мени председательдинъ орынбасары этип сайладылар. Сол авыр куьнлерде озьлерининъ шынты алаллыгын коьрсеткен досларыма ак юректен разыман. Олар алдын да мага соьйтип коьмек эткенлер. Сайлав заманында халктан алган борышларымды коьпте толтырганман, – дейди Канаев ашык танъ шырайы ман.

– Агали Абдул-Халилович, сиз эки кере бактынъызды янъы йолларга бурьп салгасыз. 1981 йыл мелиорация исиннен хозяйстводы етекшилев куллыгына коьшкесиз, 2004 йылдынъ ызында инсульт пан айкасып сайлавдан да озьткесиз, сиз баьтир аьдем! Депутатлар ман ислевге кайдан уьйрендинъиз, алдынгы ис сулыпларынынъ керектима экен?

– Хозяйствода исшилерге борьш саласынъ, сонъ онынъ толганын тергейсинъ, сога коьре алдынгы ис сулыплары янъы куллыкта коьп керекпедилер. Депутатлар ман ислевге баска усталык керек эди. Биринши йылым кыйын озьтти. Ставропольский край 131-нши номерли Федеральный законды яшавда кулланмага алгасай эди. Он йылдан артык элимизде представительный органлар ислемедилер, сога коьре кайтадан уьйренмеге эм янъы органлар туьзбеге керек болды. Кене де мен туьрли йылларда авыл, район, край депутаты болып сайланган эдим. Сол сулып мага керекти. Аьр бир депутаттынъ кайдай билими барын, кайда ислеитаганын, кайдай маьнели соравларды коьтеретаганын, кимлер оны депутатка сайлаганын, касиетин, кылыгын билгенде мага тыныш болды. 12 йыл ишинде депутатлар ман бир команда болып районнынъ коьп соравларын коьтердик, нормативно-правовой актлар ман ислеп уьйрендик. Мысалы, биз район вакиллагининъ уьш бутагын (представительный, исполнительный, контрольный), район ериндеги баьри де авылларын, юртларын бир мазаллы структурага айландырдык. Энди бирев де ювырканды озьине карап тартпайды, баьри соравларды да бирлесип карайдылар эм бирге шешедилер. Эгер район Совети мен район администрация арасында кай бир соравлардан тура бирдей ойлар болмаса, тиресуьвге, урсыска еткермей, меним кабинетимде коьрисемиз. Уьйкен столдынъ бир ягында Товчигречко М.И., онынъ орын- басарлары эм администрация боьликлерининъ етекшилери, экинши ягында –бизим Советтинъ специалистлери эм мен. Ашыктан ашык ойларымызды айтамыз, бир биримизге анълатпага шалысамыз, эриспеге де боламыз, ама ызында районнынъ озьрленуьвине айлак та келисеек йосыкларды табамыз. Сонъ бу йосыкларды Советтинъ дайымлык комиссияларына тагы да тергеп каравга беремиз. Баьримиз де бир район уьшин каьр шеккенге, узак тиресуьв, урсысув пайда бермеегин анълаймыз, сога коьре район Советининъ уьйкен йыйынына дейим ортак тилге келемиз.

Оннан сонъ Нефтекумск районнынъ тарихинде биринши кере онынъ белгилери (герб, байрак, гимн) акында сорав коьтерип, сонъ оны аьзирлеп алдык. Герб пен байракты Россия Президентине бойсынатаган Геральдика Советиннен, гимнди, район яшавшыларынынъ разылыгын алып, бизим Советтен озьткердик. Солай ок район Совети «Нефтекумск районнынъ Сыйлы

Гражданини» деген ат акында Положение аьзирледи. Бу атка районнынъ озьрленуьви уьшин коьп куьш салган яде районнынъ баскалай йосык пан абырайын коьтерген аьдемлер тийисли болмага кереклер. Соннан бери он йыллар кетти. Аьли 6 аьдемге бу йогары ат берилген.

2010 йыл Советтинъ токтасы ман Нефтекумск муниципал районунынъ орталыгында Атаклы Аллея аштык. Онда районнынъ коьримли, атлары ай-

тылган яшавшыларына яде алдын яшаган согыс баьтирлерине эстелик таслар салынганлар. Атаклы Аллея уьшин коьп куллык юритилди, кай бир белгили аьдемлердинь тувган куьнин, тукумын, эткен баьтирлигин табув уьшин неше архивлерге барды бизим куллыкшылар, буквалап йыйдылар олардынь яшав йолын. Сосы исти ызына дейим эткенимизге мен бек суьйинемен. Атаклы Аллея – ол яс янларын эли уьшин берген баьтирлерге, районнынь данькы уьшин оьзлерин аямай ислеген аьдемлерге халк алдында сыйлы эстелик, тувган эм туваяк ясларга коьримли яшав.

– Сиз 2017 йылдынь сентябрь айыннан алып Нефтекумск кала округынынь Думасында председательдинь орынбасары болып куллык этесиз. Сол яньы ериньиз акында не деп айтпага боласыз?

– Кала округында сайлав ислерин юриттик. Яньы депутатлар келдилер: 26 аьдем бир мандатлы округлардан, 10 аьдем бирлескен сайлав округларыннан. Туьзилген дайымлык комиссиялардынь ислерин, Думадынь йыйынларын тешкерип караганда аньлайман, яньы сайланган депутатлардынь коьбиси билимли, яваплы эм аьрекетши аьдемлер. Ондайларга кайсы исте де сулып тез келеди, сога коьре олар сайлавшылардынь да сенимин аklar деп ойлайман.

– Биз бир неше йыллар аргта журналист М. Приходькодынь очеркин баспалагамыз, эсиньизде болар. Сол макалада ян косагынъыз Зарганым акында да мактав соьзлер айтыла эди. Оькиметке, ямагатка коьп ислейтаган эр аьдемлердинь яшавында аьел кайдай орынды тутпага болады?

– Меним аьелимде бес бала бар: энъ уьйкеним Сраждин, Москвада турады, кызларым Айнур, Румия, Айгуль, Нурия да оьскенлер, баьри де йогары билим алганлар, аьли оьз алдына аьел курып яшайдылар. Эндиги 12 уныгым мага уьйкен куьез. Бос заманымды балалар ман оьткермеге бек суьемен, тек оькинишке ондай вакытлар аз болады. Сога коьре бизим уьйдинь арка тиреви, баьрининь де эбин табатаган Зарганым. Ол кесписи бойынша оькытувшы, уьйдеги балаларды да тербиялап уьлгиреди. Ясуьйкенлерди, ювыкларды сыйлав, анага коьмек этуьв, уьйде атадынь биринши орынын саклав, аьел курып уьйренуьв, эткен исине, айткан соьзине явап тутув – бу касиетлерди кызларыма, аьли уныкларыма да беретанган Зарганым Балбековна болады. Меним де ол, куллыктан арып келсем, коьнъилимди таппага, ял алув уьшин парахат аьллер туьзбеге алгасайды. Табиат ога таньлык, шыдамлык эм акыл берген. Неше онлаган йыллар биз бирге татым аьел курып, бир биримизди аяп келемиз. Оьзек те, арамызда мунар куьнлер де болады, тек ондай затты биз узакка калдырмай, юректеги оьпкеди тез язбага шалысамыз. Мен кудайга бек разыман, сондай алал хатын мага язылганына. Уьйиньде сыйлы болсань, ол шынты наьсип, – деп битиреди соьзин хабарымыздынь геройы.

Агали Канаев ислеп бажарганы уьшин, яваплы эм акылбалык касиети уьшин оькиметтинь де, халктынь да сыйын казанган. Ол «РФ авыл хозяйствосынынь сыйлы куллыкшысы», «Ставропольединь атаклы мелиораторы», «Нефтекумск районнынь айтылган гражданини», бир неше медальлердинь иеси, солай ок авыл, район, край Советлерине депутат болып неше кере де сайланган, аьли де Нефтекумск кала округынынь Думасында экинши етекши, «Единая Россия» партиядынь члени, ногайлардынь баьри де маданиятлы эм тарихли ямагат ислеринде катнасады, бизим «Байтерек» журналга да аьр йыл (50 экз.) язылады.

Быйыл Агали Канаевтинь мерекели йылы, оны кутлаяклар эм кутлаганлар коьп болар, биз де сол кутлавларга косылып, атаклы ногайымызга бас деп ден савлык, куллыгында етимислер, аьелинде наьсип дайым да болганын йораймыз.

ТАМАРА ДЫШЕКОВА

Тамара Дышекова – баъри де ногайларга белгили журналист, усталыгы манълайына язылган болса да, аьрекетши, ис суьерши, баъри яктан да яваплы аьдем. Сога коьре де, оьнерине оьнер косылып, зейинли хатын оьзине байыр яратувшылык йолы ман бара береди.

Яратувшылык йолды ясав уьшин аьдемнинъ касиетинде оьнерден баскалай йигитлик те, бажарымлык та болмага керектир. Язувшылардынъ, журналистлердинъ бактысында сынавлар бек коьп, сога коьре де ол кеспилерде тек ислерин куьшли суьйгенлер каладылар. Айтпага, йылга неден басланады? Кишкой шокрыактан. Ол оьзининъ ахырлыгы ман ер уьстинде йылысып юреди, карсы келген сувларды да алып, тек алдыга ымтылады. Узак йолында кенъейип, толысып баслаган шокрыак неше ызанларды, неше калаларды сувгарады эм ызында уьйкен йылгага айланады. Яратувшылык иси де солай.

Тамара Борисовнадынъ йолы да берекетли йылгадай бай эм кенъ. Сога шайыт бир неше повестьлер, хабарлары, ятлавлары, адабият тергев макалалары, очерклер, туьрли бактылы аьдемлер мен хабарласканы...

50 йылдан артык талаплы журналист Карашай-Шеркеш Республикасынъ ногай газетасына яслыгын да, савлыгын да, билимин де берип, исине алаллыгын коьрсеткен эди. Онынъ арасында Тамара Дышекова китаблер де язып эм баспалап уьлгирди: «Сеним», «Кумлардынъ толгавы», «Уьйинъизге яхшылык», «Бактыдынъ йоллары ман», «Атайдынъ таварыхлары» эм баскалары.

Калайына да, журналист эм язувшы хатын оьзининъ 80 йыллык мерекесине толы куржынлар ман келди. Ол уьйкен наьсип эм абырай, оьткен йылларга оькинмеге себеп йок! Аьли де Тамара Борисовна бир зат та этпей олтыраяк аьдем тувыл, неге десе яратувшылык куллыкка бирев де меже салмаган, онынъ яшав йолы оьлшемсиз.

Тамара Дышековадынъ ис бактысы неден басланганын, кайда алдын ислегенин, кимлер ога журналист йолында коьмек эткенин, кайтип язув куллыгын бажарганын эм сондай коьп соравларга явапты **КЧР-дынъ «Ногай давысы» газетасынынъ бас редакторы-директоры, Карашай-Шеркеш**

Республикасынынъ сыйлы журналисти Алтынай Атуова яратувшылык суьвретинде бермеге суьеди:

«Баслар эдим яшавымды яньыдан...»

Меним журналистлик яшавымда, яратувшылыгымнынъ булагында, инсанлык кепленуьвимде шынты коьрим болган Тамара Дышековадынъ акында язбага суьйгенимде, калемдасым макаламнынъ басына шыгарган соьзлерди, аьр заманда да яшав нуры шагылыскан коьзлеринде кайдай да мунъшылыкты эндирип айтты. Шекленмеймен, яне яшавын яньыдан баслаган болса да, Тамара Борисовна ногай журналистикасынынъ оьрленуьвине, тилин, маданиятын саклавга оьлшемсиз пайда аькелеек эди. Газетамызда куллык эткенли 50 йылдынъ ишинде журналисттинъ эткени акында мен ясы уьйкен калемдасым акында «Ногай давысынынъ» 80 йыллыгы ман, Тамара Борисовнадынъ оьзининъ 80 йыллыгы ман байланыста язбага суьйдим. Бу ийги аьдемнинъ оьзи айтканынша: «Ийги аьдем мен соьйлесенъ, балга секер каткандай».

Тамара Дышекова ман мен аьле Ленинградта Жданов атлы университетте окыйтаганымда айкасувлы болганман. «Ленин йолына» кеспилик практикага келгенимде редактор мени Тамара Борисовна ман олтыртатаган эди. Эм сол кеспилик айкасувларым босына кетпедилер. Сол журналист мага бизим кеспимиздинъ кереклигин, ярасыклыгын коьрсетип билди. Язатаган затларынынъ негизинде Тамара Борисовна газетадынъ баьри жанрларынынъ сырларын ашып коьрсететаган эди.

Ленинградтан кеспили журналисттинъ дипломын алып кайткан сонъ, бир неше йылларды телевидениеде куллык эттим. Тележурналист кебинде эфирге ногайдынъ коьплеген белгили аьдемлерин шакырганман. Солардынъ бириси Тамара Дышекова эди. Сол хабарласувымды бираз туьрлендирип, газетага макала кебинде бермеге суьйдим.

Карашай-Шеркеш Республикасынынъ журналистлер ямагатшылыгынынъ, шексиз де, энъ де сыйлы элшилерининъ бириси, туврасын айтканда, Тамара Борисовна Дышекова ман йолыгысып, сосы аьлемет кыскажаклыдынъ келбетининъ уьстинде куллык этип баслаганша, мен онынъ акында оьзимди бек аьруьв билетагандай коьретаган эдим. Йок, олай тувыл экен. Тамара Борисовна

ногай журналистикасына оз яшавынынъ 50 йылын бергени, кавгадан сонъгы авыр шагы, енъил болмаган бактысы оны аьр яктан сынаганы, сынъар бир улы 20 йылдан бербетин тоьсекте ятатаганы акында мен бу кыскажкы ман соьйлескенимде билгенмен. Тагы да коьп затлар акында да биринши кере эситкенмен. Эситкен затлар, элбетте, сосы эркли, эрликли, зегенли, сонысы ман биргесине суьйдимли, янынынъ, ишки дуньясы бай болган, енъил болмаган яшавда буьгилмеген кыскажкыга тек сыйлавды тувдырады.

Хабарласувымызды Тамара Борисовна озининъ яслык шагыннан, 1958 йылда Черкесск педучилищесин кутылып, окытувшылык аьрекетине эткен биринши адымларыннан басламага суьйди. Алпыс йыл артта яс окытувшы, сол йыллардагы Шешен-Ингуш республикасынынъ Каршыга авылындагы кишкей школадынъ басамагыннан биринши адымын эткен. Сары кумлардынъ адырындагы Каршыга авылына, эки озгиз егилген арбада бараятырып, яс окытувшы кайдай авырлыкларга ушыраягы, тувган Карамурзай авылыннан алыста, кайдай кыйынлыкларды аткараягы акында энди де билмей эди.

– Калай авылдынъ болса, солай ок школадынъ айлак коьрнексиз, кунарсыз, коьнъилди тоьмен эткен коьрки, ясырмай айтсам, меним ойымда кайдай да оькинишли, сол юртта яшайтаганларга аявлы сезимлерди тувдырды, – деп эсине туьсиреди алыстагы йылларды тамара Борисовна. – тогерек якта такырлык, сары кум буйратлары. Бирерде эскен куьшли еллер кумнынъ миллионлаган туьйирлерин аспанга дери коьтерип алып кетеди. Энь де оькинишлиси, кумлы боранлар бир неше куьнлерге дери эсип, бирерде сабырайып, бирерде яне куьшли эсетаган эдилер.

Яс окытувшы ислеек кишкей школа шанадынъ астындагындай эки баганага кондырылган эди. Кумлы еллер эсселер, школадынъ тоьбесине дери кум каплайтаган болган. Сондай шакларда Тамара Борисовна Ново-Щедринская станицасында орынласкан хозяйстводынъ председателине тел согып, школады кумлардынъ «есириннен» шыгарар уьшин, трактор йиберуьвди тилеген. Трактор окув меканын суьйреп, онъайлы ерге шыгарса, окытувшы яне дерислерди бардырган.

Айлак онъайсыз элеме-тесик, ел ызыгып кирген меканнынъ тек школа деген аты болган. Бир класс боьлмеде окытувшы 1-4 класслардынъ балаларын окыткан. 1-3 класслардынъ окувшылары биринши сыдырадагы парталарда, а 2-4 класслардыкы – экинши сыдырадагы парталарда олтырганлар. Яс окытувшыга, авыл балаларынынъ билим алувары 4 классты битиргенлери мен кутлыган. Окувшылар уьйлеринде калып, ата-аналарына койлар, маллар карамага ярдамласканлар.

Тамара Борисовна Дышекова авылга келгенлей, болган заларын йыйнастырып, авьелги окытувшы кыргыз яс, Каршыгадан тез огына кеткен. Эште, яс окытувшы, келгенине оькинип, кери кайтып кетер деп ойланмаган болар кыргыз яс. Ама коьп йылларды озин авыстыраяк аьдем табылмаганыннан тамам уьмитин узьген авьелги окытувшы, янъылыскан. Тамара Борисовна – айлак эркли эм эрликли аьдемлердинъ бириси эм сондай касиетли аьдемлер тек бир кере таьвекелли адым этетаганларын, эр кисе элбетте, билмеген. Сол таьвекеллик авырлыклар ман байланыслы болган болса да, яс окытувшы калган, аьдемлердинъ авыр яшав келбетлерине уьйренип баслаган.

Авил яшавшылары онъайсызлыкка тамам уьйренгенлерин сезип: «Ах, янларым, сиз коьпке ийги, онъайлы яшавга тийислисинъизди де. Уьйтип

болаяк тувыл. Сизге де бир куьн тувар. Иншаллах, куьресермиз ийги яшав уьшин», деп айтатан болды окытувшы ишиннен. А школа аьрекети мен, коьплеген оьзге куллыклар ман куьн кетип, туьн келсе, яз кыз басын ястыкка салып, коьзясларына эркинлик беретан эди...

Яс ногай окытувшыды авыл аьдемлери суьйдилер. Неге десе кыз оьз касиети бойынша айлак бавырмалы, ашык, яркылдак, кайдай аьдем мен де келисип, ортак тил тавып билген кыскажаклы эди. Окытувшы аньлап эсабын таппайтан эди, авыр аьллерде байлыкларды болдыратаган, юмалап, айлап кой котанларда туратан, ял алууды, тыншаюуды билмей, суьт фермаларда малшылар, сыйыр савуудылар болып куллык этетан сапатлы сув ишпеге заьр болганлар, асфальт тоьселген йолларда неге юрмейдилер, балаларына бир де болмаса, орта билим алдырмага не уьшин амаллары болмайды. Каршыга авылынынъ тагы да коьплеген маьселелери ызаландыратаган эдилер яс окытувшыды.

Эне сол маьселелер мен окытувшы Шелковской районынынъ партия райкомына барды. Ярым куьнди олтырып, ол райкомнынъ секретарине киреялмай, авылга тегершиклери яртысына дери коьмилетан оьгиз арба ман кешке табатын авылга кайтып, Тамара Борисовна Каршыга авылынынъ маьселелери, сонынъ санында, йылына баьленше кере кум каплаган школады трактор ман тарттырып шыгаратанларын да мутпай, кум буйратларын тереклер мен беркитпеге кереги акында тизип язды. Сол заманларга коьре сол зат окытувшы уьшин айлак йигерли, таьвекелли адым эди.

Йок, Тамара Борисовна, «Не болса да, болар» дейтанлардан тувыл, онынъ акыл-ойын авыл яшавына кайдай да яньылыклар киргистпеге керек, аьдемлер оьзге, оньайлы яшамага болаягына сенмеге кереклер, деген мырат бийлеген эди.

Коьп кешиктирмей, Москвадан явап та келди. Тез арада Тамара Борисовнады партия райкомына шақырдылар.

Тамара Борисовна секретарьдинъ кабинетининъ басагасынан абытлап уьлгирмей:

– Сен оьзинъди ким деп санайсынъ, аьруьв кыз? – деген коьзлери кутыгыннан шыкпага аз калган кабинеттинъ иеси. – Караш сен ога, кайда дери кулашланганын – СССР-дынъ Оьр Советине!

– Эгер аяллар туурленмеек болсалар, мен тагы да язаякпан, – деген кыз ашуву кырыннан шыккан партия секретарине тувра карап эм ол туврасын эткенин билдирди.

Сол зат Тамара Дышекова авылда ушинши йыл куллык этетаганында болган. Язгы каникулларга озь журтына кетеектен алдын, окутувшы ерли «Комминтерн» колхозынынъ председателинде болып:

– Иван Автономович, яз айларында авылда яныы школа салмасанъыз, мен Каршыгага кайтпаякпан. Балалардынъ окутувшысыз калганлары сизинъ намысынъызда болаяк, – деген алмай-салмай.

– Эрген 1 сентябрь дегенде, мага:

«Школа азир, тез болып келинъиз!» деген телеграмма келди, – деди аьвелги окутувшы сол йылларды эсине туьсирип. – Авылдынъ тоьсиннен туьсеатырганда, артезианнынъ касында ак кемедей болып турган яныы школады коьргенде, юрегим кабыннан шыгаыз калып, суьйиндим.

Тамара Борисовна айтканынша, школада эки класс боьлме, окутувшы ушин бир пеш бар эди. Тагы бир уьйкен эм маьнели маьселе окутувшыдынъ ойыннан кетпей эди: аьвелгинше баслангыш школады кутылган балалары уьйлеринде калатаган эдилер. Ата-аналар балаларын озьлериннен айырмага коркатаганларын окутувшы коьптен сезетаган болган. Тамара Борисовна район басшыларынынъ эсиклерин бир кере ашып калмай, ногай авылынынъ балалары арбатында окысынлар ушин интернат керек деген талапты каты салды.

Бу йол окутувшы ман район басшылары унасканлар. Старо-Щедрин станциясында интернат ашпага амал тапканлар. Бир маьселе шешилген сонъ, окутувшыдынъ алдында тагы бир маьселе тувды. Ата-аналар балаларын интернатка Тамара Борисовна бармаса, йибермееклерин билдирдилер.

– Амал йок, орныма Карамурзай авылыннан он классты кутылган боьлемди калдырып, озим балалар ман интернатка кеттим, – деп эскереди Тамара Борисовна. – Интернатта куллык эте туьрип, заочно кепте Шешен-Ингуш пединститутында йогары билимли специалисттинъ дипломын алар ушин, окувымды бардырдым.

Шелков районунынъ школарында алты йыл куллык эткен сонъ, окутувшы тувган якларына кайткан.

Ногай тилин билген, куллык сулыбы болган кыскаяклы 1966 йылда, «Ленин йолынынъ» сол замандагы редакторы Энвер Джанибековтынъ шакырувы ман, ногай газетасында куллык этип баслаган.

Соннан бери 50 йыл озган. Тамара Борисовна сол йыллардынъ бойында журналистикадан ийги сулып йыйган, республикамызда айтувлы журналистлердинъ бириси болган. Кыскаяклыдынъ яратувшылык йолында онынъ шынты йолластырувшылары Фазиль Абдулжалилов, Суюн Капаев, Баубек Карасов болаяк журналисттинъ шалысувлыгын, ымтылыслыгын коьрип, билгенлерин яс калемдасларыннан кызганмаганлар. Сол аьдемлер яс журналистке ногай тилин суьюв сезимлерин синъдиргенлер, язганларында аьдемди, онынъ эткен исин коьрсетип уьйреткенлер.

– Сол ийги, ясы уьйкен калемдасларымнынъ дерислери меним ушин шынты яшав дерислери болдылар, – деп эсине туьсиреди баслапкы журналистлик адымларын Тамара Борисовна. – Журналистика – аьдемди уьйренуьв илмиси. Солды да мен ясы уьйкенлеримнинъ насыьхатларына ызлап, ногай халкынынъ энъ де ийги элшилерининъ келбетлерин очерклер язувда коьрсетпеге суьйдим.

Суьйтип, Тамара Борисовнадынъ журналистлик йоллары коьплеген белгили замандаслары ман айкастырдылар. Соьлеге дери эсимнен кетпейди

журналисттинъ яшавында болган эстеликли зат. Газетадынъ сол йыллардагы редакторы Баубек Карасовтынъ тапшырувы ман 1978 йылда космоска биринши кере ушкан ногай киеви Владимир Джанибеков пан телефон аркалы озгарган хабарласувы.

Кайдай да юрек телезуви мен алатаган эди колына калемди журналист кавга ветераны акында очерк язаяк болса. Бала шагында кавгадынъ огыр-сызлыгын аткарган кыскаяклыга, кавга согысларынынъ аьр катнасувшысы аьр заманда да энъ де ювык, энъ де сыйлы аьдем болып калады. Ветеранлардынъ коьплери мен, олардынъ сонъгы куьнлерине дери журналист тар байланыс туткан.

Тамара Борисовна – шынты кеспиле журналист, ол газета ман байланыслы кайдай темады да усташа коьтерип биледи. Очерклердинъ уьстинде куллык этуьви оны кеспиле адабият пан айкасувга себеп болды. Онынъ язган хабарларын, повестьлерин окувшылар суьйип йолыгадылар. Бара-тура Тамара Дышековадынъ калемининъ астыннан алты китап шыккан. «Кумлардынъ толгавы» Каршыгада куллык эткен йыллары акында. «Бактыдынъ йоллары ман» деген китаптагы очерклер кавга ветеранлары, ногай халкынынъ энъ де ийги, сыйлы элшилери акында хабарлайдылар.

– Тамара Борисовнадынъ асарларынынъ тили енъил, анъламлы, келбетли. Окувшы язувшыдынъ геройларын суьйип йолыгады. Тамара геройларынынъ бактылары ман тар айкасувлы болады. Онынъ калемининъ астыннан шыккан асарлары оьзлерининъ дурыслыклары ман баскаланадылар. Калемдасымнынъ яратувшылыклы усталыгы оьзининъ саьвлелиги мен сукландырады» деп язган Тамара Борисовна акында РСФСР-дынъ халк билимлендирувнининъ отличниги, Россиядынъ журналистлер Союзынынъ агазасы Е.Капаева.

Акыйкатлайына да Тамара Борисовнады Аллах оьзи яраткан журналист деп айтпага боляк. Ол кайгадер яс журналистлердинъ шынты йолластырувшылары болган, олардан оьзининъ кеспилик сулыбын кызганмаган, олардынъ сенимли диреклери болып билген.

Журналисттинъ сыйы, элбетте ногай тилин уста, яшавды терен билгени мен байланыслы. Ол оьзининъ эне сол кеспилик табынышлары ман тийисли болган «Совет баспасынынъ отличниги» деген омырав белгисине, «Россия Федерациясынынъ маданиятынынъ сыйлы куллыкшысы», «Карашай-Шеркеш Республикасынынъ сыйлы журналисти», «Карашай-Шеркеш ерининъ йыл кыскаяклысы – 2000» деген атларга, «Карашай-Шеркеш республикасына – 25 йыл» деген мерекели медальге. Ол коьплеген журналистлик конкурслардынъ енъуьвшиси. Энъ де эстеликли деп санайды журналист оьзи уьшин адабият тармагында 2012 йылда КЧР Басшысынынъ грантына тийисли болганын.

Тамара Дышековадынъ яратувшылыгынынъ эм яшавынынъ тагы бир маьнели ягын белгилемей болмайман. Бир кере эм оьмирине сайлаган кесписине алаллыгы. Карашай-Шеркеш Республикасынынъ коьлемлик амалларында куллык этетаганлар уьшин сосы аьдем шынты сыйдынъ уьлгиси, йогары эдаплыктынъ коьрими. Тамара Борисовна буьгуьн де оьзининъ оьткен йолын кайтараламага аьзир. Сондай аьдемге айтылады суьйген исине багысланган яшав деп».

А.АТУОВА,

«Ногай давысы» Карашай-Шеркеш республикалык газетасынынъ бас редакторы-директоры, КЧР-дынъ сыйлы журналисти.

Абли биз сыйлы мерекешидинъ китаблериннен бир неше ятлавлар эм бир неше хабарлар бермеге суемиз. Хабарлардынъ арасыннан балаларга дегенин сайладык, олар онынъ ызгы язганларыннан.

УЙКЫСЫЗ КЕШЕЛЕРДЕ

* * *

**Ялгызлыгым
Ярасады озиме,
Киргистпеймен
Эш биревди мен онда.
Ялгызлыкта
Аргымагы оьнердинъ
Тереземди
Кагып келер окында.**

* * *

**Уйык-тынык,
Йылув берген уйимди,
Мен янымдай
Калай куьшли суьмен.
Куванышлы
Куьнлерим де, кайгым да
Сол уйимде
Озадылар, коьремен.**

* * *

**Туьсим меним
Толкын болып оьршигип,
Кайгылардынъ**

**Каяларын каплады.
Авыстылар
Ер юзи мен коьк аспан,
Танъ агарды,
Таза шык пан
Аьр оьсимлик ювынды.**

* * *

**Ойларым ман
Денъиз бойлап кеземен,
Аяларым
Юлдызларды сыйпайды.
Намартлыкты,
Алаллыкты коьргенмен,
Дуниямыз
Наьсип кимге ясайды?**

* * *

Яным меним
Ашык эскен еллерге,
Дайым ашык
Элде кезген ялгызга.
Намартлыкка
Ябык меним эсигим,
Яным ашык
Ян таппаган языкка.

КАЛАЙ ЯШАДЫМ...

Калай яшадым, калай яшадым,
Озимнен дайым излеп кемшилик?
Бирде карувсыз картка усадым,
Тозгандай менде де таяв йилик.

Коьрдим яслыктынъ аьруьв куьнлерин,
Болмаса да коьнъилде куваныш.
«Яшав мадары – суювде!» дедим,
Кышкырдым танънан излеп сол ашкыш.

Куьле эдим аьдемлер янында
Тенъимнинъ кажавлы бир соьзине.
«Мыдахлык ясырайым алыска»,
Дей эдим карап онынъ коьзине.

Тавдай эрклик таптым мен озимде,
Наьсип коьрип, асыгып яшадым.
Элемей калдым кайда туьсирдим,
Коьнъил йыраткан яслык шагымды?

ТОЛГАВЛАР

Кешелерде
Калкып юрген юлдызлар
Шагы етпей
Таркап неге кеттилер?
Айга тенъли
Шынар бойлы сылувлар
Кайгы шеккен
Куьнге неге еттилер?

Ярык куьнлер
Туьнге неге доьндилер?
Тандырларда
Ойлар неге соьндилер?
Дерья -денъиз

Ягалардан шыктыма,
Бав-бакшады
Толкыны ман юттыма?

Кара бавыр
Буьгуьн неге саз болды,
Сазаганлар
Ямгыр болып явдыма?
Йыр-куьлкилер
Бьгуьн неге аз болды,
Буйырларды
Болат кылыш алдыма?

Кара булыт
Кобкти каплап яптыма?
Аякларга
Душпан бугав салдыма?
Кыя еллер
Капыларга кирт салып,
Кара камбак
Данъыл бойлап шаптыма?..

ХАТЫНЛАРГА ЙОРАВ

* * *

Кырав туьсти шашыма, деп кайгырма,
Кысынъ кетип, тагы келер язлыгынь.
Кобньил бузган куьнлер артта калсынлар,
Оьктем оьтсин ярасыклы сокпагынь.

* * *

Яшавынъа куванып,
Куьлгенинъди суьемиз,
Уьйимизге нур шашып,
Юргенинъди суьемиз.

* * *

Гобзелимиз, вай-вай ногой тукумнан,
Ата-анадынъ мал коьзиндей кызысынъ.
Картлык келди, деп айтпага асыкпа,
Ярык куьндей яркылдаксынъ, ашыксынъ.

* * *

Ярасыклы атынъ бар,
Суклангандай нурынъ бар,
Яс болсанъ да, басынъ бар,
Куллыгыньда сыйынъ бар.

* * *

**Уйимиздинъ тандырын
Саклайсынъ деп суьемиз.
Аруув тилек сен бизге
Табасынъ деп суьемиз.**

* * *

**Халктынъ алал кызы деп,
Сендейлерге айтылган.
Эрлер минен ногайда
Хатын-кызлар данъкланган.**

КАРАГАЙ ШОМАКА

Аслан калада яшаса да, эси-дерти авыл эди. Бир куьн, анасы куллыктан келгенде, эсиктинъ артында целлофан дорбады коьрди.

– Мунавы не зат, Аслан? – деп сорады ол баладан.

– Кийимлерим.

– Кайда аьзирленгенсинъ?

– Авылга. Тезден каникулларды да, бир зат мутып олтырмайым деп эртерек аьзирлендим.

– Каникулларга кайда аьли де.

Аслан эки колын тизлерининъ арасына тыгып, диванда олтыра берди. Кийимлерин эртерек йыйыстырганын анасы не уьшин яратпаганын бала анъламады. Не ойланды, не ойланмады ол ишиннен.

– Оьзинъ айтасынъ да: буюгуьн этилеек затты эртенге калдырма деп, – деди Аслан столга ас салаятырган анасына балт-балт этип карап.

Марият бир зат та айтпады, тек улына куьлемсиреп карады.

– А сен атайынъа кайдай соьз бергенинъди муткансынъма? – деди Асланынъ анасы.

Бала, эринлерин кысып, ийинлерин куныстырды. Уьйткени, берген соьзин муткан.

– Биринши классты «бесевлерге» ким таьвесеек болган?

– Э-э, аьше, – деп Аслан коллары ман уьйкен ямышы кулакларын какты.

– Ыслалмадынъ соьзинъди, дия? – деп кыскажаклы баласын козьй берди.

Аслан, колындагы касыкты столга салып, эринлерин коьптирди.

– Неге тутасынъ? Оьзинъ куьшли, оьзинъ шуьшли болып, – деди баланынъ анасы.

Эртенгиси куьн Аслан анасынынъ куллыктан кайтканын юреги таласып саклап турды. Анасы ман бирге оларга Марияттынъ кыймасы Эркехан да келди. Эркехан Асланды янындай коьрип суьеди. Ол балага бир заманда да бос келмейди. Марияттынъ кыймасы Асланнынъ бетиннен оьпти. Бала, яны таласып, Эркеханнынъ дорбасына колын узатканына кылыьыннан карайды.

– Аслантай, бар бил мен сага не зат аькелгенимди? – деди Эркехан, балага кылыплы карап. Бала дорбадан коьзлерин алмайды. Ол, ойыншык машинадынъ ушын коьргенлей:

– Эге, билдим, «Москвич!» – деп Аслан турган еринде суьингеннен шоршоды эм эки колы ман Эркеханнынъ мойнына асылды.

Аслан, ойыншыкты коьргенде, дуныясын мутты. Ол, кишкей коьк «Москвичти» полга салып: «Вв-вв-вв!» – деп тыгыртты.

– Аслан, сен авылга барсань, мага шай ишпеге атайынънан шомака ясатып аькелерсинъме? – деди Эркехан.

«Аьше» дегенди билдирип, бала басын ийди.

– Мен соьзимди толтырдым. Сага машина аькелермен деген эдим де, – деди Эркехан, баладынъ касына энъкейип.

Бала, бирден машина ман ойнаганын койып, анасына карады. Тык деп эсине анасы ман экевининъ арасында болган соьз туьсти. Ол атайына соьз бергенин Эркехан кайдан билгенин бала анълады. Ушып турып, диванда турган кабына ымтылды. Оннан яскылт туьсли тептерин шыгарып:

– Мен де соьзимди толтырдым! – деди.

– Коьрдинъме, Марият, а сен кайгырып туры эдинъ, – деди Эркехан. – Кала коьрсет тептеринъди.

– Мен атайыма тек «бесевлер» алып келеекпен деп айткан эдим, – деп бала тептерди Эркеханга узатты.

Туткышына колларын суьртип, кыймасынынъ касына Марият та асыкты. Кыскаяклылар диванга олтырып, тептерди ашканша асыктылар. Тептерди ашканлары да сол, экеви де бирден куьлеп йибердилер. Бала не болганын анъламай, бир де анасына, бир де онынъ кыймасына, карады.

– Аьперим, Аслан, сен соьзинъе берк йигит болаяксынъ! – деп юмсак юрекли Эркехан кишкей досынынъ кара уьрпек шашларыннан сыйпады.

Кыскаяклылар, оьзлерин ыслаялмай, энди де узак куьлеп турдылар. Сол куьн школада Асланынъ оькытувшысы балаларга «5» санды яздырып уьйреткен экен. Аслан, оькытувшыдынъ кызыл сыя ман уьш сыдырага экисер «5» – лерди уьлги кебинде язып коьрсеткенин аз коьрип, савлай бетти «5» – лерге толтырып шыккан. Атайына сол кадер «5» – лерди аькетеги уьшин ол уьйге аягы ер баспай суьйинип келди.

Кыскаяклылар соьзге алданганларында, Аслан дивандагы тептерин аькетип, эсиктинъ касындагы целлофан дорбага салды.

Авылга келгенлей, Аслан каралды ман бир болып, атайын изледи.

– Пишен шалмага кеткен атайынъ, – деди Асланнынъ абайы Айсе.

– Тезден келер, балам. Ол да сени сагынып, куьн санап турды.

Яздынъ исси куьни. Аслан Кобанга бараяк болып кыпынълады. Кишкейиннен оны атайы сувга оьзи аькетип, мери канганша, шомылдыратаган эди.

– Сувбалык болдынъ, улым, юр, болды энди. Эринлеринъ коьк тастай болганлар, – деп Аубекир йиенин сувдан тегаран шыгаратаган эди.

Аслан, атайы кырдан келгенше, яны таласып, сувга бараяк болды.

– Йок, балам, сувга ялгыз бармага ярамайды, – деди Асланнынъ аьеси. – Атайынъ келсе, барарсынъыз. Сен уьйге кирип орындыктынъ уьстине караш.

Бала уьйге атылып кирди. Кас пан коьздынъ арасында Аслан уьстине кап пан кеп болган коьп-коьмек джинсы ыстанды кийип шыкты. Ол ювырап казануьйге кирди.

– Уьстинъде тозсын, балам, оьзинъ мен бирге тувгандай, бип-бирдей болады экен, – деди Марияттынъ анасы. – Меним балам кайдай ярасык, оьзине коьтере зат та ярасады.

– Кой, коьп мактама, – деди Марият.

Ыстанды Асланга Польшадан нагашакасынынъ пишеси Зоя аькелген эди. Кайда барса да, Зоя Асланга бир зат алмай келмейди. Бу йол Зоя модага янъы кирятырган джинсы ыстан ман балады кувандырмага суьйди.

– Алладан кувансын, – деди Марияттынъ анасы, кеншегине муьсиревли болып. – Оьзи йок болса да, Алласы бар, бир куьн Асланды оьзининъ улыннан баска коьрмейди.

– Савболсын. Ийгилигине кайтсын, – деди Зоядынъ кайынбийкеси Марият.

Аслан уьстине кийген янъы ыстаны ман йолдасларынынъ коьзлерин кыздыраяк болды.

– Абай-ав, Эдик-алар ман Кобанга барайымтагы, – деди бала, аьесине лебиздей ябысын. – Атай кырдан келсе, оны ман да барарман, аьруьвме? Барайымтагы, абай.

«Аьруьв» дегенди билдирип, баладынъ аьеси коьзин кысты. Бала каралдыдан ювырып шыкты. Ол баска орамда туратаган бир деген йолдасы Эдикке барды.

Бир заманда, куьв кешке айланганда, Аслан Кобаннан кайтты. Ол, аьеси мен анасы олтырган казануьйге шавып кирди де:

– Атай келген йокпа? – деп сорады.

Бала Кобаннан йолак шыт трусигинде кайтканын коьрип, кыскаяклылардынъ авызлары ашылып калды.

– Эв, аьруьв бала, ыстанынъ кайда? – деди аьеси.

Сол заманада Аслан, эсин йыйып, тоьмен бетине карады.

– Эдикке бердим, ыстан ога да бирдей болады, – деди бала уьйкен кара коьзлери мен балт-балт этип бир де анасына, бир де аьесине карап.

– Кайтип бергенсинъ? – деп анасы анъламады.

– Булай бердим, ол меним йолдасымды да.

– Бав, Аллам, Зоядынъ хаьтери калады экен, – деди Марияттынъ анасы. – Сага оны савгага аькелгенди де. Мен соьле-аьле барып, Эдиктен ыстанды шештирип аларман. Караш сен ога, биревдинъ уьстине тиймеген ыстанга ие шыгатаганына!

Сол соьзлерди айтып, касиети бойынша айлак шалт, туврашыл Айсе орныннан ушып турды.

– Этпе ол затты. Берген экен, энди не деп бараяксынъ онда? – деп Марият анасын уьйден шыгармады. – Эдиктинъ анасы коьрөөк болар улынынъ уьстиндеги ыстан оныкы тувыл экенин. Намысы бар болса, йиберер.

– Таптынъ йибереек аьдемлерди. Ердэн йылы коян тапкандай болып олтыра боларлар! – деп Айсе куьйгелеклеп берди.

– Мама, сен оьзинъ айтасынътта, кызганшак болмага ярамайды деп, – деди Аслан, эм уьйдегилердинъ ая-куье болганларыннан, бир тийиссиз зат эткенин анълады.

Кешке дери Айсе баладынъ эткенин муталмады. Ол йиенининъ сондай юмарт, яланътоьс болганын бир ягыннан яратты. «Алла ога береегин мутпасын», – деди кыскаяклы ишиннен. Тек Марият та, Айсе де кеншеклери Зояга не деп айтаякларын билмей састылар. Хаьтери калаягына кыйландылар.

Кеште Асланнынъ атайы кырдан кайтты. Йиени, атайынынъ уьйге киргенине де карамай, ат авлага тептерин алып шапты.

– Машалла, улым эр болган. Соьзин ыслап билген, – деп карт Аубекир казануьйге киргенде, йиенин мактап, кыскаяклыларга карап коьз кысты.

– Атай, сен Эркеханга шай иштеге шомака ясарсынъма? – деди бала, атайынынъ тизине олтырып.

– Маманънынъ кыймасынама? Аьруув тетейме, балам?

– Аьше, во-о-о! – деп Аслан бас бармагын кайкалатты.

– Айхай да ясарман, балам.

Каникуллар кутылып, Аслан калага кайтаяк заманга, атайы Эркеханга деп, карагай агаштан ортасында «тили» болган терен, теп-тегис этип ыскылап ярасыклы шомака ясады. Асланнынъ кетеек куьни етти. Эргенъ минен кырга бармага аьзирленген Аубекир, уйкап яткан йиенининъ манълайыннан обьип, шомакады баладынъ ястыгынынъ уьстине салды.

САВГА

Кас каралганша, Аслан орамда калды. Бу йол атайы, оны уянтпага аяп, пишеншалга оьзи кетти. Куьн бойы бала, ай кабагын ашпай, ашувлы юрди. Тувар туьсеектен алдын, ол кыр шетке шыкты. Сыйырды аькелип, какырага киргистти де, яне орамга кетти.

– Аслан, кел, балам, ширкейлерди кув, сыйырды савайым, – деп бакырды баладынъ аьеси казануьйден. – Огырсыз ширкейлер буьгуьн боран болып туьтейдилер.

Аслан, акация терегининъ яс бутакларынан сындырып, абайынынъ артыннан какырага кетти. Эки колындагы акация бутаклары ман ширкейлерди кувды. Кайда сага, ширкейлер сыйырга кара куймак болып ябысадылар. Айсе сыйырдынъ астына аянып олтырды. Сыйыр, ширкейлердинъ тислегенлеринен даяналмай, эки аягын кезуьв мен коьтерип турды. Асланнынъ бурнына йылы суьгтинъ даьмли ийиси сокты. Сыйырдынъ тыпырдаганыннан аянып, Айсе:

– Токта, Айка, токта деп айтамантта! – деп турды.

Ийдиримин савып кутылып, сыйырдынъ астыннан тураман дегенде, Айка, бирден онъ аягын коьтерип, суьтке муьлдиреп толган шелекти актарды.

– Алла мырадынъды бермесин десем языкты! – деп Айсе сыйырдынъ астыннын бос шелекти алды да, астындагы олтыргыш пан Айкадынъ янбасына сокты.

– Абай, сокпатагы, Айкады ширкейлер коймайдылар, – деди Аслан, колындагы акация бутакларын ашувлы былактырып.

– Огырсыз, ол бирерде соьйтип берлисийтаган. Алдында шалбалы йок, сонынъ уьшин берлиси туткан болар, – деди Асланнынъ абайы, какырады басына кийип. – Кайтпаска кеткен болса билмеймен, мунавы да кырдан келмей калды.

Аслан, авызына ак кирип, коьк шыккан абайына акыйып карады да, кылыбын билгендей болып, басын тоьмен салган Айкадынъ мойныннан кушаклады. Сыйырдынъ коьзлериндеги шылпыкларды коьзяслардай коьрип:

– Йылама, Айка, йылама. Соьле атай келер, шалбал аькелер, – деди бала.

– Аслан, уьйге кел, асынъды иш, – деп бакырды казануьйден баладынъ абайы.

Аслан, казануьйге кирмей:

– Мен атай ман ишеекпен, – деди де, барып авыздынъ касындагы олтыргышка олтырды.

Бала атайы кашан кайтканын да билмейди, тамам уйкысы келгенде, ол

орынга ятканлай, уйкап кетти. Эртеникте Тарзаннын урувиннен уянады. Аслан, ушып турды да, терезеге шапты. Ийт, гараждын эсигине карап, токтамай уьретаганына сейири калды. Яланъашлай каралдыга атылып шыкты.

– Тарзан, не зат болган? – деп бала гараждын эсигининъ ярыгыннан онынъ ишине карады. – Бир зат та коьрмеймен. Не зат бар онда, Тарзан?

– Турдынъма, балам? – деп келди уьйдинъ артыннан Асланнынъ атайы. – Мен келгенше, уйкап кеттинъ, солма? Я мен сага кырдан бир зат аькелгенмен.

Туьнегуьнги оьпкеси таркамаган бала, басын коьтерип, атайына карамады. Ол ийтти кушаклап, онынъ ак, сары татлар туьскен ябагысыннан сыйпайды. Атайы баладынъ арыкай, ширкин ийинлериннен кушаклап, ерден тургыстты да:

– Мага туткансынъ, солма? Гараждынъ эсигин ашып караш, – деди.

Аслан гараждынъ авыр темир эсиклерин керип ашты. Тарзан эсикке оксып-оксып, оннан сайын карлыккан давазы ман куьшли уьре берди. Ийт Асланнан да уьйкен эди. Картайганнан давазы да карлыккан, ябагысы да ер еринде кийиздей болып ийленген. Оьзи, юргеннен эсе, коьп ятып турады. Кешелерде окынсекинде «ав» деп алады. А бу йол, кидирленип гараждынъ эсигинде уьрип турады.

– Эне анав кутыкты ашып кара, – деди балага атайы, картон кутыкка коьрсетип. Бала энъкейип, кутыктынъ басын ашты да, онынъ ишинде, биздей бурыны ман аьри-бери ийискиленип турган кирпичи коьрди. Кирпи сол сабатлей топтай болып юмарланды.

– Ура, атай! – деп бала, кирпичи коьргенлей, атайынынъ мойнына асылды. – Мен школага коьтересиннен де аьруьв зат аькетеекпен, дия?

– Аьше, балам, калага кайтпага заманынъ келеятырды да. Туьнегуьн, кирпичи алмай кайтпаймы деп, кеш калдым, – деди атайы, кара мыйыкларынынъ ушы ман куьлемсиреп. – Школанъызда сен тек кирпичи йок деген эдинъ де.

– Аьше, тек кирпичи йок. Тасбакамыз да бар, кесерткимиз де бар, актамак та бар, малмысык та бар. Оларды биз «Табиат кабинетинде» караймыз: кезуьв мен ас беремиз, сув иширтемиз, – деди бала.

Аслан, шай тепшекке куйып суьт салды да, кутыкты тоьнътерип, кирпичи шыгарды. Бара тура Тарзан кирпиче уьйренди. Гараждынъ эсиклери ашылса, ийт, шавып барып, кирпичи ийискелейди. Суьйингенин билдирип канъсыйды, сонъ, басын алды аякларына салып, кирпичинъ касында куьезленип ятады. Бас дегенде ийт уьрсе, топтай тымалакланатаган кирпичи, сонъалыккка ийтке уьйренди. Тарзан гаражга кирсе, йыбыр-йыбыр этип онынъ касына келеди де, биз бурны ман ийискеленеди.

Калага кетпеге куьнлери ювыклаган сайын Аслан тоьмен бола берди.

Бир куьн бала, атайынынъ кулагына сыбырдап:

– Атай-ав, кетким келмейди, мунда окыйымтагы, – деди. – Сага да, абайга да ярдам этеек эдим.

– Окувынъ басланса, онынъ кайтип кеткенин билмей калаяксынъ, балам, – деди атайы. – Келеек язда, Алла айтса, тагы да кайтып келеексинъ авылга. Анда ананъ да ялгызды да. Оны аямайсынъма? Биз мунда абайынъ ман экемиз бир-биримизге бас-коьз болып турамыз. Собьлестикпе? Уйка, эртенъ эрте турып, кырга бараякпыз. Айкага шалбал аькелмеге керек. Коьгоьлен курпы бараятыр, маллар томайдылар.

Эртенгиси куьн Аслан ман атайы кырдан эрте келдилер. Олар Тарзаннынъ канъсып уьретаганын орамнынъ басына туьскенлей эситтилер.

– Атай, эситесинъме Тарзаннынъ уьретаганын? – деди бала, колындагы сыбырткысы ман атты бир-эки кере тартып.

– Алла соксын, сен ябагады, уйимизди коьширип аькетейтырсалар да, яткан ериньнен турмаяксынъ, – дер эди Айсе-аьей ийттинъ аягына ас куая-тырган сайын. – Ла-а-иллаха-иллала, ондай да межбин ян болады экен.

– Арба авызга етер-етпес, Аслан, шалбалдынъ уьстиннен ерге каргып туьсти де, гараждынъ эсигин тырнаклап уьретаган ийтке карап шапты.

– Тарзан, не зат болган? – деп бала гараждынъ эсиклерин ашты. Ашканы да сол, коьрген затыннан ол ышкынып кышкырды.

– Атай-ав, тез, тез! – деди ол.

Гараждынъ ортасында курсагы кара канга боялып, кирпичи ятыр, онынъ касыннан кап-кара йылан ысылдап, иргединъ туьбиндеги тесикке кирип кетти.

– Ах, огырсыз, язык кирпичинъ канын ишкен, – деди карт, ирип-эксип йылайтаган йиенин кушаклап. – Тарзан завалы соны сезип канъсыйды экен-тагы. Аьень де эситпейди экен ийттинъ уьргенин.

Аслан, кирпиче карап, тагы да бек йылай берди.

– Энди...энди...мен... школага не зат аькетеекпен? – деди ол йылавынынъ арасында.

Сол вакытта капы авызды ашып, булардынъ касына Айсе-аьейдинъ аданасы Мухарбий кирип келди. Ол школада окутувшы болып куллык этетаган эди. Окында уйле асын ишпеге аьптесине келеди.

– Хайырма, не болган? – деди ол, Асланнынъ йылайтаганын коьрип.

– Не болсын, калага аькетеек кирпичин йылан сорган, – деди карт Муса.

– Ал энди? – деди Мухарбий сейири калып. – Йылан бакады соратаганын билемен. Кирпи озин йыланга енъдиреди деп эситпегенмен. Ким биледи, кирпичи бир заттан аьлсизленген, авырган болса ярайды.

– Олла, билмеймен. Асланнынъ школага аькетеек кирпичи эди. Бир йол куьн узагына излеп юрдим кырда кирпичи. Бир аьруьв уьйренген эди колы-мызга. Суьт аькелеятырсак, йыбыр-йыбыр этип тепшегине асыгатаган эди. Буйырганы йок, аьше, не этеексинъ. Йылама, балам, бир зат ойлармыз.

Булардынъ уьшеви де казануьйге кирдилер. Айсе-аьей сыпырага, уьстине шибжиймайы коьлкиген, тавык торта ман ак мамырсады салды.

– Карап турып кирпичимизди йыланга егисткенсинътте, – деди Муса-атай курткасына.

– Тамам таптынъ, энди, сол калган эди мага, кирпичи бакпага! – деп ашувланды Айсе-аьей картына. – Куьн бойы олтырмага мырсат таппайман: сыйыр дейсинъ, сепарат дейсинъ, ас-сув дейсинъ. Ол келди де кирпичи, дейди.

– Казан аскан да уьйкен куллык болганма? – деп карт Мухарбийге коьз кысты. – Буьгуьн бебень келеек деп эткен боларсынъ зияпетти. Солдыма, аьше? Кишкей болса да конагымыз барды да.

– Сен тек озинънинъ эткенинъди куллыкка санайсынъ, меним эткеним елге кетеди? – деп кайрак тилли Айсе-абай картына кийликти. – Тилининъ ашувына кара сен онынъ, Мухарбий келмесе, сен торта ман мамырса емейсинъ, солма?

– Болды энди, Айсе, аьдемлердинъ ишеятырган асларын мык этпетагы, – деди Мухарбий, ак тастамал ман коьнесувдынъ тамшыларындай тувган терди суьртип.

– Ва, бизим абайдай тортады эш бирев этип билмейди, дия, Мухарбий? – деп Муса-атай куьдирейген арыкай ийинлерин силкиндирип ишинен куьледи. – Торта ман мамырса этип ога ким уьйреткенин сораш?

– Эге, мактав иеси сен, ол аслар сенинъ туьсинъе де энмеген, мени анам

уыйреткен, – деди Айсе-аьей. – Эв, Мухарбий, неге уьндемейсинь? Киевинье мени яманлатасынды-ав. Ол мени яманласа, эт еп, сорпа ишкендей болады.

Окын-окында Муса-атай, акыйкатлайына да, ел болып алынып кететаган курткасын кажавламага суьетаган эди. Бу йол да суьйтип болды.

Асланнынъ кетеек куьнлери келип еттилер. Бир куьн ол Тарзаннынъ ба-ягы гараждынъ эсигине ярбанълайтаганын коьрди. Ийт ондай затты босына этпеегин аньлады. Шавып эсиклерин ашты. Ашса-ашсын, гараждынъ орта-сында йыбыр-йыбыр этип, биз бурынлары ман ийискеленип, кишкенекей уьш кишкей кирпичи юрилер.

– Атай, атай! – деп Аслан суьйингеннен бакырып йиберди. – Абай, тез болып суьт аькел!

– Мухарбийдинъ айтувы айтув экен. Кирпи балалап аьлсизленгенин карап турган огырсыз йылан, – деди сол ерге келген Муса-атай. – Мунав каьриплерди оьксиз этип калдырды аналары. Кайдан шыктылар олар, балам?

– Эне анав закромнынъ астыннан, – деди Аслан, – сонда балалагантагы язык кирпичи.

Кирпидинъ балалары алдыларына салынган суьгти сол саьатлей иштилер.

Асланнынъ атайы агашлыкка барып, бирдей болган йинъишке таллар аькелип, бир кеше, бала ятканда, олтырып, олардан ярасыклы шетен оьрди, капкаш та, саплар да ясады, ишине кепкен юмсак пишен де тоьседди. Эртен-гиси куьн, бала калага кетеегырганда, атайы уьш кирпичи баласы салынган шетенди шыгарып, йиенине ыслатты. Асланнынъ коьзлери айынып кеттилер. Ол атайынынъ мойнына асылып:

– Атай-ав, сен во-о! – деди бас бармагын кайкалатып.

М А Э С Т Р О

Арсен кенжепай болганнан себеп, оны уьйдегилери эркетедилер. Деген-дегенин этедилер. Бала, юрип баслаганлай, анасына иерип, казанпешке бармага суьетаган болды. Анасы ун ийлесе, унга тыгылады, боьрек этсе, сыпырага бирге олтырады, локым писирсе, пештинъ касыннан кетпейди.

Бара-тура Арсен анасы этип берген боьреклерди писиретаган болды. Уьйкле асы уьлгирмесе, пешке табады салып, оьзине кайкана этеди. Эткенде де, кайдай аьлемет этип этеди. Табада кызган майга соган туврайды, соган кызарса, уьстине юмырткаларды сытады. Юмырткалардынъ уьстине пыслак туврайды. Ал, энди кайкана болды дегенде, уьстине бир касык каймак салады.

Уьйдегилери баладынъ казанпеште айланмага суьетаганын аньлаган сонъ: «Арсен, пешке шайникти сала кояш», «Арсен, табадагы калакайды айландыртагы», «Ералмага туз себип, соганын туврай кой», – дейтаган болдылар. Арсен де не айттырсын, казанпеш дегенди эситсе, эт еп, сорпа ишкендей болады.

Оннан уьйкени Эдик болса, казанпешке янаскан да этпейди. Анасы тилесе, окында савытларды ювады. Ол бирерде инисининъ пише куллыкларына кирискенине селекелеп:

– Эв, эв, пишетекей, – деп балады «тислеп» алады.

Сол соьзлер анавдынъ бир кулагына киредилер, баскасыннан шыгадылар. Керисине, Арсен агасынынъ айтканына кишкей кысык коьзлерин шуькирейтип, куьледи.

– Абай, айташ анав мысыктынъ акында, – деп Арсен аьесине кылыплы карайды.

– Мысык, йобрге еталмаса, сасыйды дейди, – дейди аеси.
– Вот так, Эдик, – дейди Арсен дайткесип.
– Билгеннинъ яманы барма, – дейди аналары экевине де кезувлеп карап.
– Сен коьйлегинъди, ыстанынъды ювсанъ, Арсен сага бир зат та айтпады да.
Ол да керек зат.

Казанга аваслыгы болгандай, Арсен йырламага да суьеди. Эртенънен кешке дейим авызы ябылмайды: орысша да йырлайды, ногойша да йырлайды. Боятен де «Арымас аргымак», «Сабантой» деген йырларды суьеди. Йырлап басласа, дуныясын мутады. Агасы уьй сабакларын этеди деп те ойланмайды, атасы телевизор карайды деп те билмейди. Оннан калса, уьйдеги «Каракеди» болган давазы ман йибери.

– Эв, маэстро, уьйде сеннен баска аьдемлер йоктай коьресинъме? – деп ашувланады Эдик.

– Эдиктинъ уьй сабаклары авырды да, улым, оны да анълатагы, – дейди Арсеннинъ атасы. – Экзамен береекти де.

– А мен береек тувылманма? – деп оьршигеди бала. – Саздан да, сольфеджиодан да экзамен береекпен.

Энъ де кужырлысы, яслар бир бирлерине кайдай кас болсалар да, бир бирлерин коьрмей, ярты куьн туралмайдылар. Уьйкени школага эртеникте, экиншиси уьйледен сонъ барады. Бириси школадан кайтканша, экиншисининъ коьзлери йолда калады.

– Уьйде болсанъыз, уьрип отынъыз янмайды, – дейди Стамбылхан йиенлерине. – Экевинъизден ювык сизге бирев де йок. Татым болынъызтагы, янларым.

Бир куьн кайдай да ювык аьдем оьлген деп авылдан хабар келди. Стамбылханды да алып, улы ман кеншеги оьмираллага кеттилер.

– Эдик, ким биледи коьнып та олтырармыз, Арсен мен экевинъиз бир ланъка этип олтырманъыз, – деди аналары уьйкен улына, эсиктен шыгаытырып.

Эдик, «анъладым» дегенди билдирип, басын ийди. Ол эртенъминен школага кетти. Арсен уьйде калды. Арасы коьп кептей, эсиктеги шанънынъ куьшли давазы эситилди.

– Ким ол? – деди касиети бойынша айлак сак Арсен.

– Ме-е-ен, – деген йоьнъкиген, аьлсизленген даваз Арсенге таныс болып эситилди.

– Эдик, сенме?

– Ме-е-ен.

Арсен эсикти ашты. Ол, агасынынъ шырайынынъ кашканын коьрип, коркты. Эдиктинъ артпагын алды, уьстин шешиндирди.

– Эдик, не болган? Аврыдынъма? – деди иниси.

– Тез болып орын сал, мени бек тонъыстады, – деди Эдик, тегаран соьйлеп.

Арсен агасынынъ уьстине йылы ювырканды япты, туье яювды да каплады. Ол казанпешке ювырып барып, отка шайник салды да, яне агасы яткан пешке ювырып келди.

– Эдик, соьле калина варенье мен, бал ман шай иширермен сага, – деди.

Ол кишкей вазага варенье салды. Шайниктинъ симеги, уьйди басына кийип, сызгырды. Арсен уьндириктен шайговзди алды да, оннан бир азын алып, кишкей шынъ шайникке салды. Уьстине кайнап турган сувды куйып, шай аьруьв болып туьссин деп, шайникти тастамал ман кымтады. Бал ман варенье Эдиктинъ орындыгынынъ касындагы олтыргышка салды. Казанпештен

шайдынъ мыс кокыган ийиси савлай уйге яйылды. Сол шайдан шаышкеге куйып, Арсен агасына аькелди. Шайдынъ ишине варенье де, бал да салды.

– Эдик, исси шайды ишсень, тонъгыстканынъ кетеек, – деди бала. – Оннан сонъ аспириин иширтермен.

Уйдегилери, айтканларынша, авылда коньп калдылар. Эдик танъ атканша бирде кыздырып, бирде тонъгыстып шыкты. Шуърш, шалт болганы ушин, Арсен айлак юмсак юрекли, аьдемге яныплы эди. Ол кеше баьленше кере агасына исси шай иширтип, даъри берип турды.

Эртеникте Эдик терлегеннен шылбыр сув болды. Тонъгыстканы, кыздырганы токтагыны акында инисине айтты.

– Эдик, залдагы диванга орын тоьсегенмен, барып ят, – деди Арсен. – Соьле янъы шай этеятырман. Оны ишсень, коьтере де аьруьв болаяксынъ.

Эдик орныннан турды, иниси берген таза ишки кийимди кийди. Арсенге Эдик тагы бек созырайгандай, узын, арыкай аяклары шилдей болып коьриндилер.

Эдик диванга олтырды да, Арсен аькелген исси шайды колына алып:

– Маэстро, сен болмаган болсанъ, мен не этер эдим? – деп касына олтырган инисининъ ийинлериннен кушаклады.

* * *

Созимизди битире келе, сыйлы мерекеши, белгили журналист эм язушы Тамара Дышековага биз де «Байтерек» журналы атыннан келеекте де шалт яшамага деп ден савлык, куватлы ымтылыс, оьнерли ойлар йораймыз!

«НОГАЙ ДАВЫСЫ» ГАЗЕТАДЫНЪ МЕРЕКЕСИНЕ РАС БАРЫП

АЪДЕМЛЕРДИ ЭМ ЯШАВДЫ СУЪЕДИ ОЛ

Яхшы этсем,
Яным меним куванып,
Мен озимди
Наьсипли деп санайман.
Окты алып,
Атайым деп юргенлер
Оьмир оньмас,
Огырсыз деп санайман.

Суюн Капаев

Йылда да 23 июльде «Ногай давысы» озининъ куьнин белгилейди. Ол куьн – тек газета куллыкшыларынынъ тувыл, газета ман байланыслы болган баьри окувшылардынъ да сыйлы байрамы. Газетадынъ ийги куьни мен байланыста озимнинъ ойымды язбага суьйгеним босына тувыл. Мен озимди билгенли, суьйген ана тилимде шыгатаган газета ман байланыслы болып келеятырман. Тилимиздинъ абвелдеги сыйы ман, соьлеги аьли мен байланыслы болган коьп макалалар язганман. «Ногай давысынынъ» бетлеринде ийги аьдемлеримиз акында язган очерклерим де шыкканлар. Кайдай да бир себептен язганларым шыкпай калмаганлар.

«Ногай давысынынъ» 80 йыллыгы ман байланыста Алтынай Юнусовна Атуова акында айырым союз айтпага суьйдим.

Алтынай, соьйтип айтаганым уьшин кеширсин, ьхтыярым бар. Алтынайды 1-нши класстан алып, 10-ншы класска дейим ногай тилден эм адабияттан оьытканман. Онынъ акында айырым ойымды язбага суьйгенимининъ тагы да бир себеби бар: Алтынай газетады басшылайтаганлы быйыл 15 йыл толды. Ол газетага келгенли баспа амалларынынъ, газетадынъ келбакланувына, иштелигин байьтывга айырым эс этеди, кадрларды сайгастырувда коьп яньылыклар киргисткен. Тагы да бир себеби – оьзи, йогары билимли, кеспили журналист болып, ол яс журналистлерден язганларында тилдинъ байлыгын, шеберлигин, келбетлигин коьрсетип билгенлерин талаплайды. Окувшыларга тувган тилимизди суьйдирер, сыйлатар мырат пан ногай адабиятынынъ классиги С. И. Капаев булай язган:

**– Ана тилим – алтын тилим,
Шеберленген алтын тилим,
Сени сыйлап, сый бермесем,
Айыплыман, кешеш, тилим.**

Алтынай Юнусовнадынъ заманы кайдай танъкылы болса да, ол олтырган ериннен турып, ашык шырайы ман хош келди айтып, келген аьдемди йолыгып алады. Онынъ касиетин ярасыклайтаган ашыклык, юмсак соьйлеп билуьви эм биревге де яманлык сагынмавы, танълыгы сол аьдем мен кайдай соьзди де бардырмага себеп этедилер, ювыкластырадылар. Кайдай союз козгалса да, ол тоьгерегиндеги аьдемлер акында йылы соьзлер айтады, аьр аьдемнинъ ийги касиетлерин коьрсетип биледи. Коллективиндеги аьр куллыкшыдынъ болымлыгы, бажарымлыгы акында суьйип айтады.

А.Ю.Атуова 1966 йылдынъ 5 октябринде Эркин-Юрт авылында тувган, онынъ орта школасын йогары белгилерге оьып битирген.

Бир йол олтырып соьйлескенимизде, Алтынай оьзин яшавга онъластырган окутувшылары, школасы акында кайдай оьктемлик пен, разылык пан айтты.

– Яшавымнынъ кайдай вакытында да мен аьр заман окутувшыларымнынъ ярык келбетлерин коьз алдымга аькелемен, олардынъ коьрсеткен дурыс йолларыннан шыкпаска шалысаман, – деди окувшым. – Мине меним яшавымнынъ йол коьрсетуьвши ясыл «светофорлары»: Г. Л. Устич – «Халк ярыкландырувдынъ отличниги», Я. Б. Баисов, А. А. Алабердов – «Халклар ара ден карувлык культуранынъ эм спорттынъ тоьрешиси», К.Д.Мхце-Ксирова – орыс тилинен эм адабияттан окутувшы, узак йылларда класс етекшиси болган, биринши окутувшым – Н. А. Даулова – йогары билимининъ шааты болган эки дипломнынъ иеси, алал иси уьшин оькиметтинъ бир неше медальлерине тийисли болган, «КЧР-дынъ сыйлы окутувшысы», Россия журналистлер Союзынынъ агзасы, А.Л.Калмыков – «КЧР-дынъ ден карувлык культуранынъ сыйлы куллыкшысы».

Оьзининъ тувган Эркин-Юрт авылынынъ орта школасында оьыган йылларын кыскааяклы яшавында энъ де эстеликли, энъ де наьсипли йыллар деп санайды. Алтынай Юнус пан Рая Атуовлардынъ бес кызларынынъ кенжепайы болып оьскен. Юнус пан Рая Эркин-Юрт авылында кызларын халк аьдетлерининъ йолларында тербиялав ягыннан авыл арасында коьримли, сыйлы этип

обстирген ата-аналардын бирлери болдылар. Кишкейлериннен балаларына яшавда инсанды инсан этетаган аьдемшилик эм билим деген акыйкатлыкты аньлатып билдилер. Оьсип еткенлеринде, кызларынын бесеве де йогары кеспили специалистлердин дипломларын алдылар: Света ман Эмма – оқытувшылар, Римма – медицина куллыкшысы, Марина – культура аьрекетшиси. Алтынай оьз бактысын журналистика ман байланыстырмага суьйди. Аьр бир аьдем ань-аньламнын уьйкен дуньясын оьзинше эм оьз заманында ашады. Сол дунья савлай яшавыннын барысында баьри еньювлеринде, бактын шешилетаган вакытта эм аьдеттеги яшавында сени канатландырады эм демевлейди. Алтынай Атуовадын аьлемет саввлели, юмарт, ярасыклы дуньясы ол журналистикага биринши адымын эткенде ашылды. Кызды кеспили журналист болув мырады Ленинградтын Жданов атлы университетинин журналистика факультетине аькетти. Ол 1988 йыл эди. Ол журналистика исине оьзинин биринши адымларын 1990 йылда «Ленин йолы» («Ногай давысы») газетасына практикага келгенинде этти.

– Редакциядын коллективи мени йылы йолыкты. Газетадын редакторы Мурадин Имам-Аземович Биюков, мени кабинетине аькетип, газетада куллык этуьвдин коьп сырлары акында хабарлады. Сонь Тамара Дышекова басшылайтаган культура боьлигине йиберди, – деди тагы да бир олтырып соьйлегенимизде Алтынай. «Ленин йолында» озган уьйренуьвлерим кеспиди сайлавда яньылыспаганым акында сезимлеримди беркиттилер.

Университеттен сонь, А. Ю. Атуова Карашай-Шеркеш пединститутынын адабият кафедрасында куллык этти. 1993 йылда оны Карашай-Шеркеш ГТРК-сына куллыкка шакырдылар. А. Ю. Атуова КЧР-да телекоьрсетуьвлердин булагында болды. Республикамызда телевидениедин кепленуьви, оьрленуьви, билдируьвлердин яньы туьзилисинин социал-культуралык эм уйгынлашы куллыкларды бажаруьшы толысынша Алтынай Юнусовна Атуова болган. Ол яс журналистлердин туьзуьвшенлик аьрекетлери мен байланыслы болды.

Буьгуьн Алтынай – савлай Карашай-Шеркеш ерине белгили болган журналист. Онын телекоьрсетуьвлерин каравшылар аьр заманда да суьйип йолыкканлар. А. Ю. Атуова коьп кере республикалык газеталардын, радио эм телевидениедин журналистлери арасында яратувшылык конкурсларынын дипломанты, лауреаты болган. Алтынай Атуовадын журналистлик аьрекетинин тагы да бир яркын бети акында айтпай болмайман. Республикалык телевидениедин негизин салувшылардын бириси кебинде 1998 йылда Алтынай Атуова Москвада озган журналистлердин алтыншы Савлайроссиялык съездинде катнасты.

Журналистикада куллык эткен йылларынын ишинде энь де эстеликли шак деп А. Ю. Атуова 2002 йылда «Ногай давысы» газетасын басшылавга коьширилгенин санайды. Журналистлердин соьлеги аркасы редактордын басшылыгы ман аьвелги йылларда эсли журналистлер газетады кеплеген аьдетлериннен таймаска, керисинше, табылганды байытпага, яньыртпага шалысады. «Ногай давысы» ногоай халкынын тарыйхынын, маданиятынын эм социаллык туьрленислеринин бияласы болып калады.

«Ногай давысынын» журналистлери газетадын аьр номерин окувшылардын кызыксынувларын тувдыргандай этип кеплемеге шалысадылар. Сол мыратта газетада «Окувшы-газета-окувшы», «Халк савлыгы- эл байлыгы»,

«Яслык», «Суйымбийке», «Адабият бети» деген эм баска тематикалык бет-лер баспаланадылар. Йылда да «Ногай давысы» окувшылар арасында туурли ярыслар уйгынлайды. Солардын бирлери: «Меним наьсипли аьелим», «Газетадын сылувы», «Наьсипли балалык», «Яйна, яслык», «Яс калем», «Калемди сынав», «Аьвелги каьрттин хабары» эм тагы да коьп баскалар. Газетада «Конакбайлык йылы», «Калем колга туьскенде», «Тоьгерегимизде аьлеметлер дуныясы» деген рубрикалар бойынша материаллар баспаландылар.

«Ногай давысы» газетасынын редакциясында оз куллыкларын терен ань-лаган, ярасыклы эм бай ногай тилинде соьйлеп эм язып билген журналистлер куллык этедилер. Бу уьйкен коллективти бир ниет бириктиреди – ол тувган Элдинь, обькиметтинь дурыс соьзин халкка толысынша еткеруьв. Коллектив алдына сондай мыратты салып ислеви «Ногай давысы» газетасынын бас редакторы-директоры Алтынай Юнусовнадын яшавга белсинли карасы ман байланыслы. Редактор яшавга ымтылыслык ушкынды журналистлердинь баьрисинде де тутандырып биледи.

«Белсинли куллык этуьв болымлыгы еткен-еткенге берилмейди. Кайсы коллективте де, кайгадер аьдемлер болсалар, сол кадер касиетлер бар. Бир кесеклердинь юреклери ашык, ниетлери таза, а бир кесеклердинь коьн-илиндеги сезимлерге етпеге кыйын»... Алтынай Юнусовна соьзининь барысында сол аьдемлердинь баьрисин де бирдей коьретаганы, бирисине де яман болмайтаганы акында айтады. Эне сол соьзлер - Алтынай Юнусовна кайдай аьлде де оз борышларын намыслы толтырып, аьдемге тек яхшылык этип билуьвининь шартлары боладылар. Бу затларды «Ногай давысынынь» редакторы акында язатаганым босына тувыл. Табиат бир аьдемге де акылды, зегенликти, алалыкты бирдей этип бермей болар, ама Алтынай Юнусовнада сол касиетлер бек келисип келгенлер. Бу соьзлердинь акыйкатлыгын Алтынай Юнусовна ман узак йыллардынь бойында айкасувымда сынаганман. Меним аньлавымша, халк уьшин шыгатаган баспа амалында аьдемге тек ийгилик сагынган, оны сыйлап билген, юреклери, ниетлери таза болган журналистлер ислемеге кереклер.

Кайдай аьлде де аьдем болып билуьв – ол уьйкен эрклик, зегенлик. Газета оз окувшылары ман ана тили аркалы айкасады, аьр соьздинь татувын, маь-несин оларга еткереди. Сав дуныяда аты сыйланып келеяткан атаклы орыс язувшысы Л. Н. Толстой соьздинь маьнеси акында булай деген: «Соьз – атаклы ис». Коьнйил дуныясы бай болган Алтынай Юнусовна Ф. М. Достоевскийдинь: «Тил – миллеттинь синоними», – деген соьзлерин эсинде тутып, редакциядынь коллективин яратувшылык булакка дурыс туспарлап биледи.

Алтынай Юнусовна – Россиядынь журналистлер Союзынынь агзасы, КЧР-дынь сыйлы журналисти. 2011 йылда зегенли журналисттинь аты Ауэс Бетугановтынь «Кавказдынь белгили аьдемлери» деген китабине кирген. Мен онда «Умею всех людей и жизнь любить» деген орыс тилинде язылган адабият очеркимде Алтынай Атуовадынь Элине, халкына этетаган алал иси акында айтканман.

Бас редакторга эм газетадынь баьри де куллыкшыларына «Ногай давысынынь» сыйлы 80 йыллык мерекесин тынышлыкта, куванышта йолыкканларын сагынаман, кыйын эм яваплы ислеринде уьйкен етимислерди, берк ден савлыкты, узак оьмирди, аьел наьсипин йорайман.

Н. А. ДАУЛОВА,
КЧР-дынь сыйлы окытувшысы, РФ журналистлер
Союзынынь агзасы. Черкесск кала

Обнерлидинь обнери - элдинь байлыгы

НОГАЙ ХАЛКТЫНЬ САНИЯТЫ – БИЛИМЛИ КЫЗДЫНЬ КОЛЫНДА

2018 йыл май айдынъ ызында Москва калада ногай маданиятына багысланган кешлик озгарылган эди. Оны Россия халкларынынъ маданият Орталыгы эм «Ногай яслардынъ союзы» деген ямагат бирлиги оьткергенлер.

Бу маданиятлы проект Россиядынъ коьп туьрли халкларынынъ саниятын, адабиятын саклавга, бир халктынъ обнерин баска халкларга таныстырувга, солай ок, оьсип келеген ясларды халк маданиятыннынъ байлыгы ман тербиялавга багысланган. Бурынгы халк саниятында алдынгы яшав, алдынгы билимлер, алдынгы дин аьдетлери коьринедилер.

Йыйылганларды маданият Орталыгынынъ басшысы Русанова М.В. кутлаган сонъ, баьри де выставкады карап басладылар. Онда ногай художниклери Юрий Карасовтынъ, Сраждин Батыровтынъ, Коьшали Зарманбетовтынъ, Ф. Махмудовадынъ, А. Койлакаевтинъ суьвретлери, Коьшали Зарманбетовтынъ скульптурасы, тарихли саният аьлими Фатима Каноковадынъ оьзи

тиккен бурынгы ногай кийимлери, уста ойылган кийгизи эм туьрли йьлларда аьлим хатын оьзи сатып алган 18-20-ншы юзьйыллыктардынъ куьмис алатлары бар эдилер. Солай ок Фатима Канокова «История в лицах» деген исин коьрсетти. Биз обнерли яс хатынды тагы да эскерермиз.

Кешликте Дагыстаннынъ сыйлы артисти, белгили домбыра ойнавшы, коьп саният баргыларынынъ лауреаты, ногай халктынъ акыны Алибий Романов домбыра шалып бурынгы ногай йьрларды йьрлады. Россиядынъ сыйлы артисткасы Фаина Графченко ногай шаири Кадриядынъ яратувшылык йолы акында хабарлады. Карашай-Шеркеш гумманитар илми институтыннынъ илми куллыкшысы Заида Зинеева ногай халктынъ маданияты акында айта келе, белгили композитор Залимхан Зинеевти эскерди. Залимхан Зинеев ногай йьрларга эм хорга анъды язып, оьзи де йьрлап болатан эди. Табиат ога аьлемет таза тавыс берген эди.

Фатима Каноковадынъ кесписи бизди сукландырганга, биз онынъ акында айырым

айтпага токтадык. Ол ногойлардынъ белгили художниги Юрий Карасовтынъ кызы болады, «Канокова» деген фамилия куев тукумыннан алынган. Фатима Юрьевна Кабардино-Балкариядынъ Х.М. Бербеков атлы ыкмет университетин 2008-нши йыл кутарган эм «декоративно-прикладное искусство» деген кеспи алган. Дурысын айтканда, тарихли ногой саниятына йогары билимли, талаплы эм бажарымлы кыз келген эди. Бу биздей аз халктынъ тарихинде наъсипли йосык болады, неге десе Фатима Канокова халктынъ бурынгы саниятын илми яктан тешкерип карайды, оны тарих пен, алдынгы яшав аьдетлери мен тенълестиреди, коьп китаблерди актарады, оьз билимин дайым да оьстиреди. Солай болганга, бизим тарихли саниятты алдыга ийтейди.

2012 йыл Москвада «Декоративно-прикладное искусство ногойцев. Художественный войлок» деген монографияды яклап, Фатима Юрьевна кандидат искусствоведения деген ат алган эди. Оннан бери 60-тан артык илми язувларын баспалаган. Декоративно-прикладной саният ислери бойынша оьткерилген бир неше халклар ара эм савлайроссиялык ярысларында орта-класкан, солай ок «Интернаука» эм «Логос» деген баспалардынъ редакционный коллегиясына кирген.

Бизим столымызда Фатима Каноковадынъ бек ярасык кепте баспаланган «Декоративно-прикладное искусство ногойцев. Одежда. Ювелирные украшения.» деген китаби бар. Журналдынъ эндиги номерлеринде бир кесеклерин коьширип берермиз.

Б. КУЛУНЧАКОВА,
редактор

ЯЗУВШЫДЫНЪ «ЙОЛДА» ДЕГЕН ХАБАРЫН ОКЫГАНДА

Бийке Кулунчакова меним суьйикли язувшыларымнынъ бириси, онынъ баъри язганлары да окыган аьдемнинъ юрегине бек тиеди, неге десе язувшыдынъ геройлары бизим яшавдан алынганлар, олар бу куьнлерде де арамызда юредилер, яшав уьшин айкасадылар эм оьмирин аьр ким оьзинше оьтеди. Эки йыл артта Б.Кулунчакова мерекесин белгиледи, Махачкаладынъ поэзия театрында оны оьрметлев кешлиги озды. Сол йолыгысты мен Дагьстан телевидениесиннен коьргенде, бек суьйиндим, неге десе бизим ногай язувшымызды баьриси де оьрметлеп алдылар, онынъ акында коьп йылы соьзлер айттылар, йыравшылар йырларын йырладылар, Махачкаладынъ, Бабаюрттынъ, Сулактынъ окувшылары ятлавларын яттан окыдылар. Меним ногайым спорт яктан да, адабият, тарих, маданият яктан да бек куьшли экенине юрегим толып кетти!

Мине меним колымда «Сайламлар» деп аталган ясыл, калын китаб. Оны мага анам савгалады: «Бос заманынъда окырсынъ, балам, сенинъ суьйикли язувшынынъ китаби!» – деди. Сонда ок коьзиме «Казбек» деген повесть илинди, оны мен бу йылдынъ басында ок окып битирген эдим, а мунда ол толыша берилген, тагы да кайтабастан окыдым. «Бозторгай» повестьтинъ хабарын мага анам айтты, бек ярады, яшавды теренъ коьрсетеди.

А мене хабарлардынъ баьрисин де оьзим тешкерип окыдым, боьтен де меним юрегимди «Йолда» деген хабар коьзгады. Оны Б.Кулунчакова 1981 йыл язган болса да, ол аьлиги заманга бек келисли.

Хабардынъ бас темасы: аьелге алаллык, аьдемнинъ бактысы, яшавда туткан орыны, аьел курып билуьви, ислеппажарувы, хасиети, тербиясы, ишиндеги ой таласлары. Автор бу хабары ман яшавда аьр ким де ян косагына алал болмага керек, оьктем болсанъ, эки юзли болсанъ, ыспайлыкка алдансанъ – наьсибинъди йоярсынъ деп айтпага суьеди.

Уьш туьрли бактылы аьдемлер поездте расадылар, олардынъ яшавлары бири-бирисиннен баскаланадылар, бас геройлар бир-бирисине юреклерин ашадылар, олардынъ келпетинде коьплер оьзлерин коьредилер деп ойлайман. Биринши аьелде наьсипли аьелди коьремиз. Адильхан деген ногай мал доктыр болып ислеиди, хатыны бухгалтер, экеви бир наьсипли болып он йыллар яшайдылар, уьш увьллы да боладылар. Ама бирден баьле келеди буларга: Адильхан машини авьп хьтленеди, оны баслап Махачкалага, сонъ Москвага аькетдилер. Сол заманда онынъ хатыны оьзининъ алаллыгын коьрсетип, аьр ай сайын Москвага ушып турады, анасынынъ акырганына да карамай, куьеви уьшин не де этпеге аьзир болады. Малын, баьри ийги затларын, кулагындагы кулакшынына дейим сатады. Бу ерде мен ойлайман – хатын болса, сондай болсын деп. Эгер эркеги аьруьв болып кайтып келсе, онда юзик те, кулакшын да, не зат та болягын ол биледи, акыллы хатын!

Экинши бай кийинген хатыннынъ бактысы болса баска, ол озынинъ эркеги мен оьктемлигине болып айырылган. Динибек исши аьдем, ол аьели уьшин не этпеге де аьзир. Тек пишеси мединститутты кутарганман деп, оннан оьзин артык санап турады, ога йогарыдан карайды. Ызында бир илинискен сонъ оны уьйиннен де кувып йибереди. Мен Динибекке бек языгым ийиди, неге десе ол эр киси, баласын етим этпеге суьймейди, ол аьелин де бузгысы келмейди. Авырып больницага да туьседи, тек пишеси анъламады оны. Ама яшав туврашыл: Динибек оьзине келисли кызды алып, аьел курып, эки балалы да болып яшап калады, а онынъ оьктем хатыны институт кутарган инженерге барып, оннан неше корлыклар да коьрип, ызында айырылады. «Яманды танымай, яхшыдынъ баасын билмессинь!» деген такпакты ногайлар билмей айтпаганлар. Автор анълатпага суьеди бизге: яшавда йогары билим алганнан пайда йок, яшавда бас деп Аьдем болмага керек. Сонынъ уьшин мен оны уьйкен аьриптен язаман. Билимли хатын да анълайды сонъында бу тувралыкты, тек не пайда кеш...

Бу хабарды копа, оьктем кызларга окув керек деп ойлайман, аьлиги заманда да олар аз тувыллар. Окувы тоьмен ясларды, машинлери йок ясларды аьдемге санамайтаган кызлардынъ бактысы бир де наьсипли болмайды, неше мысаллар коьремиз интернетте, неше кинолар караймыз солардынъ акында. Мине уьшинши аьелдинъ де бактысын коьрсеткен автор. Ол орыс аьел акында. Онда болса биз эр кисидинъ намартлыгын коьремиз. Ол озынинъ хатыны авырыганда, оннан безип баска яс кызга аьвлигеди эм ога уьйленеди, ама алган Ира косагы биринши хатыны Наташадай юмсак тувыл, кайтара сына оьткир, ол аз болса намарт болып шыгады, куьевин сатады. Баьрисин де анълаган эркек биринши аьелине кайтып келеди. Наташа оны кеширеди. Уьш аьел – уьш бакты...

Бийке Кулунчаковадынъ хабарларын бир тыныс пан окыйсынъ, онда кыйын совзлер йок, язувы анъламлы эм оьткир. «Йолда» деген хабар ман автор коьплердинъ коьзлерин ашпага ниет этеди. «Токтанъыз, инсанлар, алгасаманъыз баьрин кеспеге! Колынъыздагы наьсип кусын ушыртпанъыз!» – деп насихат этеди. Эгер мен режиссер, коьп акшалы аьдем болган болсам, язувшыдынъ язганларына кино салар эдим. Б.Кулунчакова тек язувшы тувыл, ол куьшли психолог, неге десе ол соьйтип те аьр аьдемнинъ ойларында кезип, сырларын анълап эм олардынъ акында оьткир язып, окувшыдынъ юрегине еткерип биледи. Мен аьли тек 9-ншы класс окувшысы, ама язувшыдынъ уьйкенлер акында язган шыгармаларын да окып, анълап, анализ этпеге суьемен. «Папам кайда?» деген хабар да юрегиме бек ювык тийди. Ата-аналар бас деп оьзлерин ойлайдылар урсысканда, айырылганда, тек балалардынъ юреги сосы бузылув уьшин калай кыйналатаганын олар коьрмеге кереклер деп айтады автор.

Мен бу ой язбамда баьрисин де язып болмайман, ама айтпага суьемен – Бийке Кулунчакова «Халк язувшысы» деген сыйлы атты эм баска баргыларын босына алмаган, онынъ аьр бир язган хабары, повести, ятлавы – ол

бизим яшав, аьр аьдемнинь алдына салынган сынав эм кайдай кыйын болса да, шынты аьдем болып калув.

Бийке Кулунчаковага Дагыстан адабиятта «Шоьл бозторгайы» деп айтадылар. Боз торгай – бек ярасык йырлайтаган кус. Онынь сеси ярасык эм маьнели, неше оьмирлер оьтсе де, ногай халкым Б.Кулунчаковадынь асарларын суййип окыяк эм яшавда оьзине уьлги этип алаяк.

Ой язбамды тамамлай келип, оьз калемим астыннан шыккан бир неше сыдыраларым ман боьлиспеге суйемен:

**Ногай шоьлдинь боз торгайы
Сав дуньяга йырын яйган!
«Ногай» деген атын халктынь
Ийги яктан ол айттырган!
Оьктемсиймен, суййинемен
Сондай инсан болганга!
Коьрим алып мен юремен,
Еньил болып яныма!**

Кадрия ДЖУМАКОВА,

Карагас авыл орта мектебининь 9-ншы класс окувишысы.

АЙНА ЧЕРКЕСОВА - НОГАЙЫМЫЗДЫНЪ ТАЛАПЛЫ КЫЗЫ

Бек оьктемсип айтамыз биз сосы оьнерли кызымыз акында. Икон-халк авылында тувган, мектеб заманында Расул Сеитовтынъ «Маьметекей» ансамблинде йырлаган. Сосы ансамбль халклар ара регионлык, республикалык ярысларда коьп катнаскан. Махачкалада озган ногоай халкынынъ «Ногоай Эл» фестивалинде, Кисловодск калада «Мир Кавказу» деген фестивальде, Черкесскте «Браво-бравимиссимо» деген базласта. 2002 йыл дуньяга онынъ биринши альбомы шыгады. Аьне соннан алып Айнадынъ концерт пен байланыслы яшавы басланады. «Маьметекей» мен ол Москва, Тольятти калаларда, Дагыстан республикасында, Ставрополь крайында коьп болган.

2003 йылда Айна Карашай-Шеркеш оькиметлик маданият эм саният училищединъ хоровое дирижирование эм вокал боьлигине туьседиди. Мине онда ол оьз талабын яркыратып коьрсеткен. 2 курста ол Анапа калада озган «Биз баьримиз де балалык дуньясыннан» деген халклар ара эм «Тань авылдаслар» деген Элиста калада озган базласлардынъ дипломанты, 3 курста «Мир Кавказу» деген регионлык фестивальде саният оьнершилерининъ ярысында белсен катнасувшысы болган эди. Солай ок 4 курста Айна Черкесова 8-ншы регионлар ара студентлер конкурсында Ростов-наДону калада 2007 йыл ортакласкан. Сол йыл язда кызымыз энъ йогары баллар ман Ростовтынъ С.В. Рахманинов атлы оькиметлик консерваториясына экзаменсиз туьседиди. Онынъ сосы бийик уьстинликлерине коьп уьлисин коскан музыкант оькытувшысы Кохова А.Я. Асият Яхьяевнадынъ колыннан коьплеген лауреатлар шыкканлар, олардынъ арасында баьримизге де белгили Ренат Джанибеков та бар.

Айна бек наьсипли кызалак, неге десе ога энъ де талаплы аьдемлердинъ колында оькымага туьскен. Дирижер усталыгын ол Россия Федерациясынынъ ат казанган куллыкшысы Эвелина Яковлевна Ходоштан уьйренген. Айна аьр заманда тувган республикасын коьтергишлев мырад пан ислеген. Консерваторияда оькый турып ол фольклор ман бек кызыксынады, Дагыстанда, Ставрополь крайда, Астрахань областинде, Карашай-Шеркеш республикасында коьп йырлар йыйнайды, сайгастырады, оларга анъ салып каьрлейди. Каладынъ анъ яшавында белсен катнасып, Айна «Анастасия» деген Донской хоровой капелла ман 2009 йыл Польшадынъ Белосток деген каласында болады, онда олар халклар ара фестиваль ярысында оьнершилигин коьрсетедилер. 2010 йыл болса Нижний Новгородта Савлайроссиялык Л.Сивухин атлы хор фестивалинде катнаскан. Сосы йыл Казахстанда ногоайлардынъ маданиятлык центри ашылады. Астана каладынъ «Жастар» деген концертный залы ногоай биювлери эм йырлары ман делегацияды карсы алады, конаклар ишинде Айна Черкесова да болган. Кызымыз аьлемет ыспайы тавысы ман баьрине де ярайды. 2011 йыл куьзде Айнады эм тагы да 3 студентти Ростов консерваториясынынъ оьнерин коьрсетпеге деп Москвадагы Чайковский атлы консерваторияга йибередилер. Сонда Айнага алдышы дирижерлар ман алыспага бек аьруьв амал табылды. 2010 йылдан алып А.Черкесова Ростов каласында Н.А.Римский-Корсаков атлы саз мектебинде дисциплиналардынъ оькытувшысы болып куллык этеди. Саз школадынъ камерный хорынынъ етекшиси болады. Сол коллектив пен саз сынасларда катнаскан. Энъ де белгилиси Чехия кыралдынъ бас каласы

Прагада озган эди. Чехияда Айнадынъ хоры алтын диплом алган, бу тувылма уллы енъуъв. 2012 йылда Айна Ростов оькиметлик консерваторияды кызыл кеспиге кутарган. Диплом куллыктынъ темасы «Вокальный фольклор ногойцев» (оьзи йыйнаган материаллар бойынша). 22 ясында оьнерли кызымыз «Карашай-Шеркеш республикасынынъ ат казанган артисти» деген сыйлы атка тийисли болган.

Айна Черкесова оьзининъ аьр бир яркыраган исин ногой халкына багыслап келеятыр. 2008 йыл Москвада озган навруз байрамда ол Арсланбек Султанбеков, Файзулла Мусаев эм Линара Иргалиева ман бирге «Алтын Орда» деген атлы ансамбльди курып ногойымыздынъ аьлемет сазларын эм йырларын эситтиргенлер. 2009 йыл Казахстанда ногой маданият орталыгы ашылууда Айна билбил сеси мен сахнага шыгып, савлай халктынъ юрегине еткен. Туркиеде яшайтаган ногойларымыз да онынъ оьнерине суьйингенлер. Анкара, Стамбул, Самсун, Кайсери, Эскишехир, Кахраманмараш калалар сахналарында ол йырлаган, Россияда яшайтаган баьри ногойлар атыннан салам айткан. 2015 йыл Айнады ногой элшиси этип, Стамбул калада оьткен аналар куьнине багысланган байрамга шақырганлар. Казахстанда оьткен «Астана-Аркау» фестивалде де катнаскан. Бесагаш атлы авылдынъ ногойлары Айнады хош коьрип алдылар, авыл ясуьйкенлери оны оьрметледилер. Мине кайдай бизим кызымыз Айна. Ногой халктынъ карлыгашындай болып, барган ерде коьнбил коьтерип, юреклерге суьйим толтырып кайтады. «Камбак» деп аталган ногойлар акында документальлик киноды туьзуувде де А.Черкесовадынъ уьлиси бар. «Эдиге» атлы китаб 2016 йылда «Наука» баспаханасында шыкты, ол халкымызга уьйкен савга болды, «Эдиге» йырдынъ анълары биринши кере ноталарга салынып сол китабке кирди. Оны аьзирлеген сазшы, йыршы – Айна Черкесова.

Мен оьзим оны ман биринши кере 2013 йылда озган Астраханъ каладагы яслар фестивалинде юзык таныстым. Ол «Эдил бойында» деп аталган эди. Айнадынъ юмсак кылыгы, аьдемшилиги бек ярады мага. Ол оьзи бек нызамлы, эдаплы, баьри мен де бир тил тавып болатаган ногой кыз. Ногой авылларда шинълар, бозлавлар йыйнап юргенде айна меним анам Сайдат Майлыбаевадан да бир неше затлар язып алган.

Эне сондай бизим талаплы эм акыллы кызымыз Айна Черкесова. Мен сенемен ол аьли де бизди бек коьп уьстинликлер мен суьйинтер деп.

*Салимет МАЙЛЫБАЕВА,
журналист*

ОБМИРЛЕРДИ ОБТКЕН, КОБЪИЛЛЕРДИ ОБР ЭТКЕН ДОМБЫРА

**«Йылтыны бар юректен
Йыр тувады.
Домбырадынъ кылыннан
Анъ шыгады.
Йыр яшамас, эгер болса
Юрексиз.
Кимге керек домбыранъ да
Тиллерсиз!
Юрек болса, йырга канат
Оьсеек,
Карлыгаштай,
Бийикке ол кетеек.
Багысламан юрек ятлав
Халкыма.
Юрек болса – усар оьмир
Савгага.**

Белгили ногоай шаири Кельдихан Кумратовадынъ ятлавыннан сосы сыралар аьр оьнерши аьдемге келиседи болар деп ойлайман, неге десе ятлав язув ман, анъ шыгарув ман яде оьзге оьнершилик пен каьрлеген аьдем оьзининъ сезимлерин тап юрегиннен оьткерип, тоьгеректеги аьдемлерге де коьнбил ярыгын, сезимлер толкынын савгалайды.

Коьп болмай, юртымызда конакта Казахстан ериннен оьнерши, домбырашы яс кыскайклы Гульсаяжан Есимбаева болды. Ол Ногоай драма театрынынъ директоры Валерий Сеперович Казаковтынъ мерекесинде катнасып, оьз оьнершилик усталыгын – домбырада халк сазларын ойнап коьрсетти.

Конакты ногоай хош коьрер дегенше, Гульсаяжан Есимбаевадынъ алал досы, бир неше йылдан бери оны ман оьнершилик авасында айкасып келеятырган айтувлы ердесимиз Арсланбек Султанбеков сазшыды уьйинде, оьз аьели мен, йылы йолыкты. Сыйлы конак пан йолыгыска А.Султанбеков редакциядынъ куллыкшыларын да уьйине шақырды.

Йылы шырайлы, юзиннен куылки савлелери бир де таймаган Гультаяжан Есимбаева биринши вакыттан алып озининъ суьйдимлиги мен, ашыклыгы ман бизим коьнхиллеримизди есирге алды. Айкасувымыздынъ арасында ол ногай эм казах халклары кардаш халклар болатанлары, тарыйхы, дини бар, маданияты ортак экени акында уьйкен кызыксынувлык пан хабарлады. Ол домбырада бир неше куьйлерди (халк эпосыннан, суьюв дестанларыннан) ойнап эситтирди. Бизим тилегимиз бен йырлар да йырлады.

– Ногай болсын, казах болсын, кыпшак каны денинде аккан ата-бабаларымыз бурынгы оьмирлерден алып домбырады янларына якын саз алаты деп санаганлар. Куванышлы вакытларда да, кайгылы шакларда да домбырадынъ заньыравы ман коьнхиллерин авлаганлар, ийги ислерге давренгенлер, оз рухларын коьтергенлер. Соьйткенде, буьгуьнги куьнлерге дейим де домбыра бизим «ян алатымыз» болады, – деп кызыклы хабарлады Гультаяжан.

Оьнерши кыздынъ аьрекети мен кызыксынып, биз ога оьзи акында хабарламага тиледик. Гультаяжан Есимбаева куьнбатар Казахстанда, Актоьбе каласында тувган. Яшаган уьйиннен ювык ерде саз школасы орынласкан себепли, ол аьле доьрт ясыннан алып сол меканнынъ ишиннен шыгатаган сеслер мен кызыксынып, аьр дайым сол каралдыдынъ касына келип, тынълап туратаган эди. Ясы еткенде, атасы Гультаяжанды домбыра классына берди. Саз школасын эм орта мектебти етимисли кутылган сонъ, кыз Алма-Ата каласынынъ Курмангазы атлы консерваториясына окувга туьскен. Яшавын саз дуныясы ман байланыстырган оьнерши кыз бир кесек заманды Казахстаннынъ Президентлик оркестринде солистка болды.

Соьлеги заманда Гультаяжан Есимбаева Астанада оьзи басшылайтаган «Рух Орда» деп аталган продюсерлик орталыгын курган. Ол мунда зегенли балаларды домбырада, гитарада, коьбызда эм оьзге саз алатларында ойнап уьйретуьв классларын ашкан. Айырым эсти Гультаяжан балаларды тербиялавга, ишки дуныяларын байытувга этеди. Онынъ айтувынша, балалардынъ юректери таза, алал эм оларды ийги коьрим мен тербияламага тийисли. Халктынъ бурынгы тарыйхы ман, саният байлыгы ман яс оьспирди кызыксындырув, маданиятты оьрлендируьв уьйкен аркадынъ бас эсабы. Айтып озбага тийисли, бу маданият орталыгынынъ филиалы Турцияда да ашылады.

Йолыгыста куванышлы вакытлар да болдылар. Гультаяжан оьзи мен алып келген бир домбырады «Ногай давысы» газетасынынъ редакциясына савгалап, эстеликли аьлде саз алатын «Ногай давысы» газетасынынъ бас редакторы **Алтынай Атуовага** берди.

Сондай савгаларды – балалар уьшин бес домбырады Икон-Халк орта мектебининъ директоры Фатима Темиржановна Баисовага да тапшырган эди.

Фатима Темиржановна мектебте домбырашылар классын ашпага мыратлайтаганы эм энди алатлар болганнан сонъ домбырада ойнап уйретпеге окытувшы кереги акында айтты. Бу Ногай районынынъ мектеблери арасында биринши яс домбырашылар классы боляк.

Гульсаяжан бу сорауды шешуъв йоллары акында ойлаягын билдирди. Биз баъримиз де савгалары ушун оьнерши конагымызга уйкен разылыгымызды билдирдик.

Ногай, казах йырлары занъыраган йолыгысымыз айлак йылы кепте озган эди. А.Султанбековтынъ аели, тувганлары конакбайлыкларын коьрсетип, келгенлерге берекетли сыпыра тиздилер. Асаудынъ аьлемет йырлары, Гульсаяжаннынъ домбырада ойнап, занъыраткан саз сеслери узак заман коьнълимизде калдылар. Отягадынъ иелерине берекетти сагынып, сондай татым, дослык айкаслар бир де узилмесинлер дегенди сагынып, аманластык.

К.Найманова-ДОБАГОВА, журналист
Дурбатларда: оьнерши мен йолыгыстан коьринислер.

«ОБРТЕКЕДИ» ОЙНАТУВШЫ

Караногай авлагымнынъ авылларында бурынгысы не туърли ис те шеберли колларыннан келген аьдемлер оьмир суьргенин эндигиси тек «оьлен билер, шоьп билер» дегендей. Оьтти ол несил бизим дуныядан ахырысына. Тувмагандай болды да калды...

Тек яшавда бир зат та босына болмайды, ызын каерде болса да, бир ерде, кимде болса да, биревде калдырады. Аьвелде Куьнбатар авылында Зекерья Бальгишиев (Кудай ога тынышлык берсин) бурынгы халк саз алатлары: домбырада, муьйизде, сыбызгыда шаньын шыгарып ойнайтаганлардынъ бириси эди. Ол тек бу алатларда ойнап калмай, соларды ясавга да уста болган.

...Кобпте коьшкен аталардынъ топырагына Зекерья, ондай баска оьнерли аьдемлер. Болса да буьгуьнге дейим Кара-Сув авылында онынъ увылы Кайтарбий яшайды. Кайтарбийди мен ол аьли де халкымыздынъ «Айланай» фольклор-этнографиялык ансамблинде катнасатаган йыллардан алып таныйман. Бу йыр эм биов коллективин туьзуьвши Сраждин Батыров оны ансамбльге карап турып шакырмаган. Ол, элбетте, Куьнбатардагы Бальгишиевлердинъ талаплы аьели акында эситкен болар.

Аьлемет аьдем Кайтарбий! Буьгуьнлерде шоьлдеги авылларымызда ондайлар калмаган демеге керекпиз. Ол 1958-нши йылдынъ 15-нши коькек айында ярлы эгиншидинъ уьйкен татым аьелинде Куьнбатар авылдынъ сырт-куьнбатырындагы Бажиган авлакларында тувган. Сол ок 1958-нши йылдынъ кырк кийик айында онынъ аьели Бажиганнан Куьнбатар авылына коьшеди.

– Меним атамнынъ атасы Аьжимолла (Кудай ога тынышлык берсин) Караногайда белгили сурнайшы болган. Онсыз шоьлдеги бир той да оьтпегендир, оны билмеген аьдем болмаган. Мен оьзим де оны коьрип калдым кайтип ол авылымыздагы Бекмырза Магомедовтынъ тойын оьткергенин. Атам оны ман бирге тойларда барабан согатаган эди. Анам Абидат халк сарынларын, йырларын уста йырлавы ман белгили болган. Сол себептен аьелимизде баьримиз де йырлавышы, миллет саз алатларында ойнавышылар болып, мен бала шагымызда оркестрге усаган бир зат туьзип, ойнайтаганымыз эсимде тап туьнегуьндей. Сол «оркестримизде» авылдасым Алибий Романов та катнаскан, – деп эскереди К.Бальгишиев.

Кайтарбий 1966-ншы йылда авыл школасынынъ баслангыш классында окыган шакта Сайдат Исмаиловна класс етекшиси эди. 7-нши ноябрьге, ол йылларда уьйкен байрам, класслар арасында художестволык аьрекетининъ уьйкен конкурсы белгиленген эди. Сонда Сайдат Исмаиловна ога: «Кайтарбий, сенинъ аьелинъ музыка яктан уста ша, аканьа, атайынъа айттагы, сага бир номер аьзирлемеге коьмек этсинлер», – деп тиледи.

Кайтарбий сол куьн ок келип атасына билдиреди. Конкурска бир юма калган. Атасы бир кесек заман ойланып турды да сонъ: «Мен сага оз атайымнынъ «Ортекесин» ясайым», – деди «Ортеке» – ол агаштан ясалган кувыршаклар. Соларды айырым кутыктынъ уьстинде домбыра шалатаган колдынъ бармакларына йинъишке йиплер мен байлап, домбырады шерткенлер. Домбыра шертилгенде, кувыршаклар кутыктынъ уьстинде каргып-шоршып бийигендей боладылар). Атасы уьш кешеден алатты ясап битиреди. Сонъ кедесине оны кайтип ойнатувды домбырада коьрсетеди эм уьйретеди. Соьйтип, Кайтарбий сав школады сукландырып, конкурста 1-нши орынды алады.

Бала эм яслык йыллары шоьл уьстиннен йылысып озькен булытлардай оздылар. К.Бальгишиев озьсип уьйкен болганда аталарынынъ Ортекеси мен кайда тек бармаган. Сраждин Батыров 1986-ншы йылда янъы фольклор-этнографиялык ансамблин туьзятканда, К.Бальгишиевти сонда да «Ортекеди» ойнатпага, муьйизде, кылкобызда бурынгы халк анъларын шалмага тиледи. Сонъында янъы курылган «Айланай» ансамбли мен ол Черкесскке, Ставрополь крайына, Каракалпакстанга, Астрахань областине, 1988-нши йылдынъ ызында Москвада «Шире круг» концерт программасында катнаспага барган.

1976-ншы йыл К.Бальгишиев Дагестан маданият-ярыкландырув училищесин окып кутарып, Кара-Сув авылындагы маданият уьйининъ директоры болып, школада, балалар бавында куллык этеди. Ол Кара-Сув авылында хыйлы балаларды, ясларды домбырада ойнавга уьйретуьвге коьп кыйынын салган. «Аьли меним исимди йырлавшылар Фарид Шомаева, Гульмира Аджатаева, Саниет Копиева юритедилер», – дейди ол. Онынъ «Ортекесин» де Алтынай Байманбетова усташа ойнатады.

Буьгуьнлерде Кайтарбий Бальгишиев пенсияда. Бос заманларында ол йырлар да язады. Ногай шоьллигинде, айтпага, алдынгы йылларда онынъ «Кол явлыгынъ булгашы», «Сакина» эм баска йырлары яс-явка арасында, той-яхшылыкларда йырланатаган эдилер.

Оьнерли аьдемлердинъ бактылары тыныш болып озбайды. Кайтарбий Бальгишиев те яшавында аз кыйынлык коьрмеди, ама ол сынмады, буьгилмеди, кене сол сынавлардан беркип шыкты.

– Мен озьктемсиймен ногай халкым ман, – дейди ол. Буьгуьнлерде меним сол колымда домбырам, онъында – сыйлы Куран китаби. Аталарымыздынъ динине кайттым, аьр бир мусылман аьдемине парыз бес намазымды кылып, баьри дин аьдетлерин тутаман.

АНАМ

Кеше-куьндиз койып уйкы навасын,
Бесигимнинь сен касында олтырдынъ.
Йырлап мага, анам, ногой йырларын
Яслыгымды ярыклыкка толтырдынъ.

Кетти куьнлер, озды йыллар, мен обстим,
Канатланып уштым тувган уядан.
Балалык пан байлы йипти мен уздим,
Разылыкты алып абзиз анадан.

Узак элде, алыс ерде болсам да,
Сени эске йылувлык пан аламан.
Куванып та, куьрсинип те алсам да,
Ак йоллар ман, анам, сага кайтаман.

Макаламды обнерли авылдасымыз Кайтарбий Бальгишиевтинь сондай бир ятлавы ман кутараман.

М.-А.Ханов, журналист

Суьвретте: К.Бальгишиев (солда) белгили ногой йырлавышы Арсланбек Султанбеков пан.

АНА ТИЛИНЕ СУЙИМЛИКТИ ТЕРБИЯЛАЙДЫ

Адигельдиева Сафият Манбетовнады – Кумлы авыл орта школасынынъ ана тилден окытувшысын ис йолдаслары да, балаларда, ата-аналар да сыйлайдылар. 20 йылдан артык ис аьрекети бойынша ол озин бажарымлы, билимли окытувшы этип коьрсеткен. Сафият Манбет кызы куллыгына бек яваплы, керек заманда озин аямай талаплап болады.

Школады кутарган сонъ, Сафият Карашай-Шеркеш оькимет пединститутынъ филология факультетине туьседи. Сонъ окувды уьстинликли битирип, диплом ман бирге араб негизинде язылган бурынгы ногай эстеликлерди аьлиги бизим алфавитке коьшируув кружокты юритувдинъ удостоверениеесин де алган. Бас деп яс кызды Кизляр районнынъ Ново-Владимировка авылына ислемеге йибередилер. Сонъ Сафият Мамбетовнага йол ашылып, Кумлы авылдынъ мектебинде ана тилдинъ окытувшысы болмага амал табылады. Биринши куьнлерден ок талаплы кыз билим тармагында юретаган туьрли ярысларда катнасып, бир неше кере енъувши де болган. 2007 йылда ол биринши кере Махачкалада озгарылаятырган «Ана тилдинъ куьшли окытувшысы» деген республикалык ярыста экинши орынды алды эм «Почетный работник общего образования РФ» деген атка тийисли болды. Оьз дерислерин билимли хатын методикалык ягыннан дурыс, аьлиги заманга келисли, технологияларын кулланып озгарады. Талаплы, шалыскыр окытувшылардан «Творческая группа» деп аталып билим Управлениесинде куьп туьзилген эди. Сол куьпке Кумлы авыл орта школасынынъ окытувшысы Адигельдиева С.М. да киреди. Ол школаларга методика коьмегин этуьвде, талаплы балалар ман ислевде, олимпиададынъ кагытларын тергевде, аттестацияда, ГИА эм ЕГЭ оьткеруьвде эм сондай баска куллыкларда ярдамласады. Солай ок окытувшылар Д.Шихмурзаев, А.Х.Ш. Джанибеков, Кадрия Темирбулатова, Бийке Кулунчакова, Салимет Майлыбаева эм баска белгили аьдемлердинъ яратувшылык ислерине багысланган кешликлер, семинарлар, конференциялар озгарадылар.

Аджигельдиева С.М. өз билимин дайым да өстирмеге шалысады. Мысалы, ол Астрахань каласында өвтетаган Джанибеков окувларында катнасады, Махачкалада билим өстирувь курсларын да заман заманында өветди, өзине керек газеталарга эм журналларга язылады... Билим йосыклары коьп, тек талпынув керек аьдемге. Сафият Манбетовнадынъ шалысувы колындагы исине пайда келтиргенге де, онынъ усталыгын етекшилер коьредилер эм сыйлап биледилер. «РД билимининъ отличниги» деген медальди окытувшыга сосы себептен савгалаган эдилер.

2017-нши йылдан алып Аджигельдиева С.М. район окытувшыларынынъ методический бирлигин басшылайды. Онынъ окув кабинетинде дерислер уьшин баьри керек алатлары да бар.

Бес йыл узагында Сафият Манбетовнадынъ окувшылары «Лучший чтец стихотворений на родном языке дагестанских авторов» деген республикалык ярысында катнасадылар эм онынъ эки окувшысы Махачкалада биринши орынды алганлар, булайына экинши орынды бир неше кере бийлегенлер.

Сафият Манбетовнага «Сизге коьре, наьсип деген не зат?» – деген сорав берилгенде, ол булай деп яваплаган: «Наьсип – ол куьнде де эртенъ куллыгыма барув, балалар ман йолыгысув, олардынъ коьзлериндеги отты билим мен куьшлендирувь, а кеш болганда – уьйиме, аьелиме өзимди багыслав».

Аьелинде де акылбалык хатын янкосагы ман татымлыкта яшав курады, эки балады өстиредилер.

Мен өзим де район билимлендирувь Управлениесининъ методисти болып ислеген заманда Сафият Манбет кызы ман коьп катнасканман эм аьли де байланысты йоймайман. Сондай зегенли окытувшыга тагы да коьп уьстинликлер, оьсип келеяткан яс несиллерди тербиялав куллыгында уьйкен куьез йорайман.

Дженетхан ДЖУМАЕВА,

КЧР ькимет университетининъ тарих боьлигининъ аспиранты.

Сувьретте: Аджигельдиева С.М.

Баска халклар адабиятыннан

Рашид РАШИДОВ
(1928-2012)

Рашидов Рашид Меджидович – шаир, драматург, коьшируьвши.

Ол Дагыстаннынъ Ванаши-махи авылында (Сергокала району) тувган. С.Стальский атлы педагогикалык институтынынъ (аьлиги ДГУ) тарих боьлигин битирген, сонъ Москвада Йогары адабият курсларда окыган. Адабият пан байланыслы туьрли ерлерде куллык эткен, тек язув исин бир де авыстырмаган.

СССР язувшылар Союзына 1950-ниши йыл алынган.

«Моё счастье» деген биринши китаби 1948 йыл Махачкалада ана тилинде шыккан. 70-ке ювык китаблери Дагыстанда, Москвада туьрли издательстволарда шыкканлар. Рашид Рашидов балалар уьшин де коьп язган.

Шаирдинъ поэзиясы баска тиллерде де баспаланганлар.

Рашид Рашидов оьзи де даргин тилине Шекспирдинъ «Отелло» деген пьесасын, А.Пушкиннинъ, М. Лермонтовтынъ, В.Маяковскийдинъ поэмаларын коьширген.

Шаир драматургия ман да каьр шеккен. Балалар уьшин пьесалар-эртегилер язган. Оларды республикадынъ оькимет театырлары туьрли тиллерде салганлар.

Рашид Рашидовтынъ Дагыстан эм Россия адабиятына эткен косымы йогары бааланган: ол — Дагыстаннынъ халк шаири, С.Стальский атлы ДАССР премиядынъ иеси, Батырай атлы ямагат баргыдынъ лауреаты, Ишии Кызыл Байрак ордени мен эм бир неше медальлер мен савгаланган.

1980 йыл Рашид Рашидовка Г.-Х.Андерсен атлы халклар ара премия берилген («Хороший день» деген китаб уьшин).

* * *

**Кылык сенде, айтайым,
Табиаттай туьрлене.
Йылтырайсынъ бир-бирде
Тап юлдыздай, карагым.**

Суьйинемен шатланып,
Ама танъла сен баска.
Тавга-таска урынып,
Кутырасынь янымда.

Эки куьнлер кеткенлей
Буьрленесинь шешектей.
Таьтли ийис сезиле,
Яшав мени суьйинте.

Куьезленип турганда
Айланасынь аязга.
Уьсий меним юрегим,
Аямайсынь, аьруьвим.

Бир юма сен патшадай
Кол созасынь аьдемге,
Тек сонъында бир сумдай
Буьрлмайсынь тилекке.

Анълав сени кыйынлы,
Айырылув кайгылы.
Сога коьре айтаман,
Сенсиз яшап болмайман!

ИБРАГИМ ШЫКПАЙ

Конъсы хатын кышкыра:
– Шык, Ибрагим, шык кырга!
Балалы тавык талай,
Аьне тарыды коймай.
Шыкпай кырга Ибрагим.

– Уаклайсыньма, Ибрагим,
Коьрмейсинъме бу затты?
Бийдайларга ат туьскен,
Барып кувала атты!
Шыкпай кырга Ибрагим.

– Ибрагим, тез шык бавга,
Ал таякты, туьс йолга,
Тереклерди сындыра,
Бир сыйыр юре онда!
Шыкпай кырга Ибрагим.

Уйклай болсанъ, Ибрагим,
Уйкла энди, сескенме!
Ананъ сенинь яз пештен
Чуду писирип келе.
Ювырып шыга Ибрагим.

КИШКЕЙ КОЙШЫ

Бизим уьйдинъ касыннан
Эшки оза муьйистен.

Бир муьйизи куьмистен,
Экиншиси – алтыннан!

Муьйизлериннен узын
Онынъ кулаклары да.
Артыннан айырылмай
Эгиз улаклары да.

Аьне коьрине йолда
Ямышы кийген бала,
От кимик эки коьзи,
Бир кишкентай зат оьзи.

Кишкей койшы янында
Ялкып юри Алабай.
Эркинлик тек ойында,
Ювырувга ол тоймай.

Баьрининъ де ызында
Койлар ман койшылар.
Бара олар тавларга,
Алдыда тар сокпаклар.

Ясыл отлак куьтеди
Йогарыда койларды,
Аьли болса шыгады
Сав авыл таслап уьйди.

Халк айтады йоравлар,
Саладылар ас-сувлар,
Куьледилер суьйинип,
Маскаралап, куванып.

Кишкей койшы сол ара
Айдай бере койларды.
Ак баслы тик тавларга
Бек суьеди еткенди.

МЫСЫК

Бир куьн бир таныс мысык
Суьйди кырда юрмеге:
Оьзгелерди коьрмеге,
Оьзин де коьрсетпеге.

Мысык десе мысыкпа,
Алай бир мысык сага,
Баьри де мысыкларга
Келисип турган ага.

Бойлы-сойлы, бек юмсак,
Коьрсенъ, таймас эсиньнен.

**Бир кеше кырда ятпас,
Уйде тоьсекте оьскен.**

**«Аруьвме, – деп ойлай ол, –
Булай оьскен сонь мага,
Яныма йолдас алмай
Ялгыз шыкпага кырга?»**

**– Аьзиз ювыгым эшек
Дей ол уыйкен агага. –
Келсене, юр барайык
Кыдырып сув ягага!**

**– Мен ше келер эдим, – дей
Тез йортып узын кулак,
Терменге бараман, – дей,
Алгасай мине конак.**

**Мысык сыйырга тилей,
Отлап юрген айванга.
Ол да заманым йок дей,
Йылга бетке бармага.**

**Сонь мысык ийтти коьрди,
Ол бавдан карай эди.
«Оны ман барганнан ша,
Бармаган да колай», – деди.**

**Ян-якка караганда
Мысык таппай биревди,
Кайтайым деп турганда
Муьйизли эшки коьрди.**

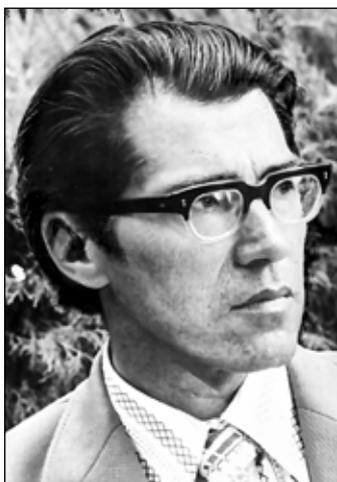
**– Сен мага, кардаш, сенме,
Мине кайдай мен аьлде.
Огородка киргенге,
Байлы турман бу ерде.**

**Кыдырма суье болсань
Шышканды ал йолдаска.
Кувып ойнарсынь ялксань,
Еткенше сув ягага,**

**Деди эшки мысыкка,
Эриншек уйкышыга.
Ол бере булай явап,
Шышканларды мыскыллап:**

**Коьрмеге де суьймеймен
Мен олардынь бирин де.
Коьзим юмсам хымырлай,
Келип кулак туьбинде.**

Магомед-Загид АМИНОВ
(1938-1994)

Магомед-Загид (Амиршейхович) Аминов – шаир, язувшы, коьшируьвши, критик.

Магомед-Загид Дагыстаннынъ тав районунда (Кули) Хосрех деген авылда тувган. Москвада М.Горький атлы Адабият институтын кутарган. Туьрли куллыкларда ислеген. СССР язувшылар Союзынынъ члени (1964), филология илмилерининъ кандидаты.

М.-З. Аминовтынъ биринши китаби Махачкалада 1962 йыл ана тилинде шыккан («Бутоны цветов»). 1966 йылдан 1990 йылга дейим Дагыстаннынъ эки баспасында 14 шаирлик китаби лак тилинде дуныя коьргенлер. Сол ок йылларда Москвада орыс тилинде 5 ятлавлар китабин шыгарады: «Эх родных ущелий», «Звёзды в карманах», «Искры из камня», «Помнишь ли ты?», «Яблоко».

Магомед-Загид прозадан уьш йыйынтык, адабият критикадан эки йыйынтык баспалаган, коьшируьв исине де маьне берген. Орыс эм лак тиллерине коьп авторларды авдарган.

М.-З.Аминов СССР эм РСФСР язувшылар курылтайларында катнаскан. Эткен кыйыны уьшин республикадынъ адабият премиясын (С.Стальский атлы), О.Батырай атлы ямагат премиясын, Москвадынъ адабият газетининъ «Золотой телёнок» баргысын алган.

* * *

**Эске туйсе бала шагым,
Давдан соньгы авыр йыллар.
Козь алдымда бос ызанлар,
Бар онда бир аз масаклар.**

**Мине юри кишкей кеде,
Ашлыктан суьек коьрине.
Каьвдиреген аркасында
Шайкалады бос дорба.**

Курыган бийдай тобан ман
Аяклар да яра болган.
Оны бала эследейди,
Тек масакка суьйинеди...

Аьли энди баска заман,
Бирев билмей аш куьнлерди.
Масак тувыл ак оьтпекти
«Таслама» деп айтып болман.

Биз шеккен коьп кыйыннынъ
Коьрмесин яслар язасын.
Тек билсинлер баасын
Оьтпектинъ эм наьсиптинъ!

* * *

Яшавды тек байрам деп
Санасанъ кыйын бола,
Бир кайгы туьсе калса,
Ойлайсынъ, неге мен деп.

Куваныш, йылав, куьлки,
Барлык, йоклык, сакатлык -
Баьри зат та аьдемди
Тергей экен, ол-сынавлык.

Сол сынавлар акылды
Уянтады уйкыдан.
Акыл коьрсете йолды
Эм саклай янъылыстан.

Тек туьнегуьн яп-ясыл
Оьлен буьгуьн саргайган.
Кудай да эте кабыл
Табиаттынъ сол исин.

Неге десе язлыкта,
Ширигеннинъ орнында
Оьсер оьлен кувантып,
Дуныяды ясартып.

Азбардагы кокысты
Отка яксанъ, тазалык
Аькеледи енъиллик.
Аьне соьйтип ызады

Шыгарып юректен
Ярамайма якпага,

Босатып ер ярыкка,
Алып куышти уьмиттен.

* * *

Авылдасым – ветеран
Бир йол булай деп айткан:
«Мине аяк солкылдай,
Куьзги шакта даянтпай», –

Деп сыйпайды протезди.
Аьжепсинип карайман,
Давда калган аягы
Кайтип сызлай, ойлайман.

Явап ога мен таптым
Бир неше йыллардан сонъ.
Туьп маьнесин анъладым
Оьзим де кыйналган сонъ:

Юрек тырнай анъсыздан
Куванып мен турганда,
Сызлай ол тыншайганда,
Парахат уйклаганда.

Кыдырып баска элге,
Суьйинип коьргениме
Юрсем де коймай юрек,
Билмей эдим не керек.

«Шыкты буьгуьн китабим!»
Деди бир йол танысым.
Солкылдады юрегим...
Тек сол заман анъладым.

Ойсыз кеткен куьнлерим
Ашыткан экен яным.
Ветеран аягындай,
Кеткен олар кайтпаска.

Супиянат МАМАЕВА

МЕННЕН БАСКА КИМ ОБТЕ?

Бу йыл сыйлы мерекешлер санына белгили Дагъстан шаири Супиянат Мамаева да кирген. Супиянат кумык халкынынъ айтылган кызы, онынъ шаирлик исин окыганлар бек яратадылар. Сога коьре бизим журнал да онынъ акында язбага суьйди.

Магомед кызы Супиянат Мамаева Хасавюрт районнынъ Костек авылында 1958 йыл тувган. Школага юрген йылларында окушы кызалак коьп дерислер арасыннан адабиятка юреги мен тартылып, ана тилинде ятлавлар язып баслаган эди. Бу суьйим оны ызында Москвага Горький атлы Адабият институтына аькетти. Бас калада окып юргенде Супиянат шаирлик исин ана тилинде Дагъстандагы газетлерде, журналларда, ортак йыйынтыкларда баспалайды, 1984 йыл «Шыклар ясыл оьленде» деген биринши китаби Махачкалада дуныя коьреди.

Бзгы йылларда «Сагындым сени», «Кобпирлер», «Ай-яй-яй», «Страус», «Мынъ-шешек» деген китаблери кумыкша эм орысша шыгадылар. Солай ок шаирдинъ ятлавлары Турцияда адабият антологиясына кирген.

Китаблер язув куллыгы авыр ис, бизим оькимет те оны анълайды эм язушыларга сый этип туьрли атлар баргылайды. Супиянат Дагъстаннынъ сыйлы маданият куллыкшысы эм бир неше адабият савгалардынъ иеси.

Супиянат Мамаева коьшируьв исине де уьйкен маьне бередиди. Ол кумык тилине балкар, ногой, авар, орыс, француз, даргин, таджик авторларынынъ ятлавларын авдарган. Булай ис миллет адабиятын байытады, онынъ межселерин кенъейтеди.

Супиянат Мамаева шаирлик иси мен бирге «Танг Чолпан» деген журналды да аьзирлеп шыгарады. 2017 йыл шаир хатыннынъ аьрекети мен «Танг Чолпаннынъ» 100 йыллыгын Махачкалада, Хасавюртта, Турцияда белгиледилер. Сосы кыйыны уьшин С.Мамаевады Дагъстан Республикасынынъ Сый Грамотасы ман баргыладылар.

Ногой окушылары атыннан талаплы Дагъстан шаири Супиянат Мамаевады сыйлы мерекеси мен кутлаймыз эм келеекте де шаирлик исинде бай етимислер, яшавында наьсип, савлык болганын йораймыз.

Кутлавымызды битире келе окушыларымызга Супиянат Мамаевадынъ акында язылган бир профессордынъ макаласын беремиз, ол зат коьп заман артта, шаир кыздынъ биринши китаби шыкканда, язылган. Олай дегенимиз, шаирдинъ уста оьнерин эрте сезгенлер. Аьли язушыдынъ акында коьплер язадылар. Макаладан сонъ мерекели шаирдинъ бир неше ятлавларын ногойшага коьширип берермиз.

Солтанмурат АКБИЕВ,
профессор

ОЪЗИ ДЕ ГОЪЗЕЛ, СОЪЗИ ДЕ ГОЪЗЕЛ

Тамаша тувылма, сен бир де танымаган, коьрмеген аьдем, бириншилей сага йолыккан мезгилден алып юрегиньде ерлеседи, оьзин муттырмайды. Онынь юрсин, сесин, соьзлерин, бет келпетин эсинье аласынь, тап коьптен алал дослык туткандай. Солай да бола экен яшавда...

Бир неше йыл алдын Москвага барганда мен сосындай аьлге туьстим. Бас калага барувымынынь себеби, ондагы Оькимет университетине алты айлык окувга келип, лекцияларга юре эдим. Бир куьн Кызыл майданда мага коьптен йолыкпаган досым карсы келди, ол Татарстаннынь белгили уста язувшысы, адабияттынь Оькимет савгасынынь лауреаты Равил Файзуллин эди. Саламласып соьйлей келе Равилдинь Максим Горький атлы Адабият институтында шаирлик усталыгын беркитеген семинарды юритетаганын билдим. Семинардынь ортакшылары арасында кумык яслар да барын билгенде кызыксындым. Досым мени таньла 5 саьатте боляк дериске шакырды.

Экинши куьн аксам Адабият институты алдында Равил мени карсы алып, бир аудиторияга аькетти. Студентлердинь бирлери олтырып, бирлери яньы келип турган шак эди. Сол ара эдиктен кирген узун бойлы, ярасык кевдели, сылув юзли кызды эследим. Меним караганымды эс эткен Равил булай деди:

– Ол кумык кыз, семинардынь ортакшылары арасында уста шаирлердинь бириси. Онынь ятлавлары Дагыстанда, Москвада баспаланадылар, кыздынь аты Супиянат Мамаева. Мен онынь бир неше ятлавларын татар тилине коьширип, «Казан отлары» деген журналга бергемен, тезден шыгаяк, – деп айтып, Равил бизди таныстырды.

Сол куьннен алып Супиянаттынь гоьзеллигине куванганлай, онынь уста шебер тил мен язылган шаирлик исин газетлерден, журналлардан тавып окыйман эм уйкен аьжепке каламан, кайдай бай оьнер берилген шаир кызга, соьйтип юрекке тийдирип язбага! Бизим кумык адабиятымызга савлели куьндей ярык талап косылганына, дурысында да, куьезленемен.

Аьлиден 6-7 йыл алдыда Супиянаттынь «Сагындым сени» деген шаир китаби Дагыстаннынь оькимет баспасында шыккан эди. Китаб меним язув столымда дайым да турады, пашманлык коьнъилимди енъгенде, оны ашып окыйман. Сезимлерге бай ятлавлары юрегиме шатлык ушкынларын яядылар, терень маьнели ойлар ман яралган соьзлери яшав акында философиялы карав ман бийиктен ойлатадылар. Неге болса сога соьле ызаланып, кайгырып турганын мутылады яде маьнесиз болып коьринеди. Бу да адабияттынь енъуьвлерининь бириси. Сосы ойга шайыт «Сен кеш мени, каламым» деген ятлавы, онда автор кертиликти, туьзликти арт тынысы биткенше яклягын аньлатады. «Йолавшы» деген шыгармада шаир кайдай кыйынлык коьрсе де, кудай берген йолдан, оьнерден тайыспаягына сенеди. Калайына да Супиянаттынь шаирлик иси кумык адабиятына яньылыклар, излев йосыклар аькелетаганы коьринеди.

**Билегендей йырынъ нешик керегин,
Йыр бересинъ сьегендей билгенин.
Усап еньгил канатына ак кувдынъ,
Сьесинъ еньмеге юрек коркувын.**

Бу сьозлерди автор халкынынъ суйикли йыравы Бурлият Ибрагимовага багыслайды. Исбат Баталбековадынъ, Россиядынъ халк артисткасы, эстелигине булай деп язады:

**Сандыкларда сакланды
Сенинъ йырларынынъ сыры...
Эсимизге эс келер,
Сьенме коймасбыз йырынъ.**

Супиянатка да коьп аьдемлер, шаир деген атлары болмаса да, ятлавлар, йырлар язып багыслайдылар. Шаир кыз китаб окувшыларын суйгенлей, олар да оны сьедилер. Мысалы, Дагыстан халк артисткасы Надежда Мусаева булай айтады: «Супиянаттынъ ятлавларын окыган сайын суйинемен, олар меним акымда язылган кимик коьремен...»

Патимат Абдуллаевадынъ (узак йыллар китаб баспасында редактор болып ислеген, сога коьре язувшылардынъ коьп шыгармаларын окыган) билдирувине коьре, С. Мамаевадынъ шаирлик исинде кышкырык, керексиз сьозлер йок, ол бир эки сыдыраман да маьнели ойын берип болады:

Алтын пурхадан оьтип,
Алмаз излей ягынга...

Бу сьозлер аьлиги аьжейип дуныяды сьувретлейди: коьплер кыйланып, эзилеп-яншылып яшаганда, кай биревлер алтынларын, алмазларын басларына конькайтып, кутырып-шашып айланадылар. Супиянаттынъ яратувшылык исинде оьзине байыр, биревге де усамайтаган, оьнерлик аян сезиледи, сога коьре де онынъ язганын халк суйип окыйды.

Мен де бу сьозлерге разы болып, оьзи де гоьзел, сьози де гоьзел шаир кызымызга адабиятта тагы да бийик етимислер йорайман!

Супиянат МАМАЕВА

ЙЫРЫМ БАР

**Йырым бар, йылкыга тень,
Юлдыз коькли йолым бар.
Йырындай йыравы коьп,
Берекетли халкым бар.
Халкым бар йыр сьеген,
Йырын коькке коьтерген.
Йыры шалынмай калса
Юреги мен куьеген.**

ТИЛЕЙМЕН

Тилеймен ниет этип,
Таза коькке бас ийип.
Ойламанъыз байлык деп,

Яде тегин наьсип деп.
Медальлер де куьтпеймен,
Юлдызлар да уьзбеймен.
Мага керек яшавда
Алал сеним йолымда.

АНАЙ ДЕСЕМ, АНАНАЙ

Аьдем тува яшав йолын оьтпеге,
Куьнлер тува ерге саьвле бермеге.
Йырав болса – йырлары ман халкынынъ
Бек суьеди коьрсетпеге оьр бойын.
Дастанларда калар йыры аз тувыл,
Халкымыздынъ эси буьгуьн – «Ананай»...
Аьзиз халкым, тоьмен салма басынъды,
Йырынъ яшай – «Анай десем, ананай».

ЙОЛЫГЫС

Неше куьнлер юрегим
Дертке толып кыйнайды.
Тыныш эди билгеним,
Тек себебин айтпайды.
«Эй, бу не ис,
Бу не хайран!» –
Дедим ога
Бек шамланып.
Эм сол кеше
Мага келе
Йолыгыслар..
Аьне коьзлер, каслар
Неше де таныс олар.
Мен карайман адалап,
Эки кол созыла аяп.
Эш те сол коллар,
Яслыгыма
Элтеек йоллар.
Сол йоллар ман
Коркпай бараман.

Аьне бизим тал терек!
Мен ога ымтыламан,
Аьр бутагын сыйпайман.
Тал терек, тал терек,
Юрегимди эмлединь,
Хайранлыкты йок эттинь!

СОЛ АКСАМ

Солай бола, заман оза,
Туьрленмейди тек дунья.
Баьри зат та бастагындай,
Бизден кеткен сол язлыктай.
Табиаттынь байлыгына,
Сылув юзли заманына,
Уьйренемиз эм мутамыз.
Тек бир затлар берк саклана.
Сол бав, сол аксам – эсимде,
Яшай олар наьсип элде.
Яндай аьзиз сол сезимлер,
Урган бирге бизим юреклер.
«Суьйгеним»,- деп сен айтканда,
Савкат болды соьзинь мага.
Заман оза, тек сол аксам
Куьш береди дертли болсам.

НЕ ЗАТ САВГА ЭТЕЙИМ?

Буьгуьн сенинь тувган куьнинь, аьзизим,
Не берейим, не зат савга этейим?
Юрегимди берсем эгер савгалап,
Сонь юрексиз боларманма мен яшап?

Шаирлердинь баргысы деп баалап
Йьр язайым тек сага деп багыслап.
Йок, язбайым, осал болар савкатым,
Эгер йьрга сыймай калса сырларым.

Бу не истир, сенинь тувган куьниньде
Ойларыма уллы кувьн салганман?
Савкат этип сага баргы бермеге
Савкатлардан савкат сайлай калганман.

Туькен толган, не бар, не йок, коьремен,
Тек кайсысы жарар экен билмеймен...
Суьйивимдей сыйлы болып, аьзизим,
Кой, савкатка сага оьзим калайым.

КАЙТПАДЫ БИР КУЪН

Таньлар катты,
Куьнлер батты,
Оьтти неше ай,
Янды-соьнди

Неше юлдыз,
Кайтты неше яй,
Тек кайтпады,
Кайтпады бир куьн,
Ога тенъ тувыл
Оьткен мынь куьн.
Калды ол
Калды ол йыракта,
Макамдай
Шалына кулакка.

МЕННЕН БАСКА КИМ ОЬТЕ?

«Ол булай, шулай...» – деген
Соьзлер ете арада,
Куьншилер уьйренген
Яра косып ярага.

Кимлер не деп айтса да,
Мендей мени ким биле?
Кайдай бактым болса да,
Меннен баска ким оьте?

Мага деген камырга
Ким суьеди ятпага?
Йыгылсам да билемен,
Тураяк та тек менмен.

Уьмитимнинъ каласы
Бирден бир авып калса,
Меннен баска ким оны
Суьер экен курмага?

Сол саялы бу яшав
Неше де бере кайрав,
Аьзиз мага аьр куьни,
Йылытады саьвлеси.

*Ногайшага коьширген
Бийке КУЛУНЧАКОВА*

Бавырдастарымызда конакта

«ГЕРМАНИЯДАГЫ НОГАЙЛАРДЫНЪ САБАНТОЙЫНДА БОЛДЫК!»

Бу йылдынъ курал айында Германияда яшайтаган бизим ногай бавырдастарымыз сыйлы ясы уйкенимизди, тарыйх илмилерининъ докторы Рамазан Хусинович Керейтовты Сабантой байрамына шақырдылар. Айтып озбага тийисли, ногайдынъ сол бурынгы байрамы бизим журтымызда аьдетке кирген болса, Германиядагы ногайлар оны янландырмага шалысадылар эм онда Сабантой уйгынланатаганлы мине тек 4-5 йыл болады.

Тотьменде Германияда болувы, ондагы ногайлардынъ яшав-турмысы, Сабантой байрамы калай озганы акында Р.Х.Керейтов пан хабарласувымызды баспалаймыз.

– Рамазан Хусинович, сизди Германияда озаяк Сабантойга ким шақырды? Сиз онда кайзаман эм ким мен бирге бардынъыз?

– Шақырув мага сол кыралда яшайтаган ногайлардынъ «Бирлик» ямагатшылык организациясынынъ етекшиси Фатих Полаттан келди. Мен бу яс аьдемди ийги танийман. Ол оьзи де бизим журтымызда болган.

Германияга йолга мен эм меним балаларымнынъ анасы Келдихан, кишкей улым Азнаур курал айынынъ басында шыктык. Онда 7 майдан алып 12 майга дейим турдык.

Бизим кыралымыздан самолет пан Стамбулга, а оннан Франкфурт-на-Майне каласына уштык. Каладынъ аэропортына ушып туьскенде, бизди Фатих Полат йолыкты эм оьзи туратаган Нидда деп аталган кишкей калага аькетти. Онынъ уьйинде Азнаур, а мен эм Келдихан Фатихтинъ атасы ман анасынынъ уьйинде турдык.

– Германияга келгенде, не затка эс эттинъиз? Сизди онда калай йолыктылар?

– Биринши куьннен алып, биз баьримиз де ногай тилининъ эм маданиятыннынъ авасына коьмилдик. Мени айлак бек сейирсиндиргени, ондагы ногайлар мектеблерде, оьзге окув отанларында тилди окымасалар да, Фатихтинъ оьзининъ кишкенекей 3 ясындагы Зейнап кызыннан баслап, ясы уйкенлерге дейим тап-таза ногай тилинде соьйлейдилер, ногай аьдетлерин биледилер эм оларды тутып яшайдылар.

Оннан баска болып, аьр ерде иелик суьрген тазалык коьзге илинди. Уйлердинъ ишинде де, тысында да, каралдыда да, орамда да сахыйлык эм йыйнаклык сезиледи. Уйлері эки эм уш шарлаклы, аьр бир шарлакта сувга туьсетаган боьлмелер, аяк йол бар.

Бизди ногай бавырдастарымыз бек исси коьрип йолыктылар. Олар Келдихан-экевимизди ашык юзлери мен кушаклап, колларымызды оьбип алдылар, баьримиздинъ келуьвине кувандылар, хаьтер сорадылар. Бизден Россиядагы ногайларга уйкен салам бердилер, ийгилик сагындылар. Соьйлегенде, Германиядагы бавырдастарымыз Россияга «Ата журтымыз» деп айтадылар. Сол зат мени бек кувандырды эм юрегиме якын болды.

Аьр куьн сайын Фатих бизди кардашларына аькетти, олардынъ баьриси де оьзлеринде турмаганымызга хаьтерлери калатаганын билдирдилер.

– Сиз Германиядагы ногайларга муннан не зат алып бардынъыз?

– Мен озимнинъ “Ногайцы”, “Ата соъзи – яшав негизи” китаблеримди, балалар уьшин «Маъметекей» журналын аькеттим. Оларга бавырдастарымыз бек суьйиндилер. Эркеклерге савгага кийиз боьрклер бердим. Москва каласында шыккан “Эдиге” китабине боьтен де бек суьйиндилер. Китаблерди “Бирликтинъ” басшысы Фатих Полатка ыслаттым.

– Ондагы ногайлар кайда яшайдылар эм кайтип катнасадылар?

– Эртен Сабантой деген куьн байрам озаяк ерге бардык, ондагы ногайлар ман таныстык. Айтайым, Германияда ногайлар кишкей-кишкей авылларда 2-3 аьел болып яшайдылар, бир-бири мен тар айкасадылар. 3-4 авылдынъ мусылманларында бир уьйкен межигит бар, юма куьн олар сонда намаз кылмага деп йыйыладылар.

Балаларды, 3-4 авылдан автобус пан йыйып, 8-12 километр ерде орынласкан бир мектебке аькетедилер. Мектеблеринде тек немец тилинде окыйдылар, миллетлери бойынша бир-бирин айырмайдылар.

Мени Германиядагы (ондагы ногайлар Германияга Алмания дейдилер) ногайлардынъ яшав-турмысы сейирсиндиреди. Ондагы ногайлар айлак куллыкшы аьдемлер, сога коьре яшавлары кем тувыл: аьр бир аьел 2-3 шарлаклы уьй салып, сонда яшайдылар, аьр биринде оз коьлиги бар. Уьйлеринде тазалык, сабырлык коьринеди. Германияда турган заманнынъ ишинде мен бир-бири мен бакырып соьйлеген аьдемлерди бир де коьрмедим эм эситпедим. Балалардынъ озлери де, орамда ойнап юргенде, давазларын коьтермейдилер. Германиядагы бавырдастарымыз тынышлы эм онъайлы яшайдылар, йыланмайдылар. Оьзлери айткандай, “шалысадылар”.

Бурынгы ногай асларын мутпаганларын да коьрдик: ногай шай (ога “аяк шай” деп те айтадылар), майшыккан, плов, эт боьрек, ший боьрек, кысыр оьтпек, кырк кабат оьтпек, катлама, локым, бавырсак... Оларды баьрисин де ондагы ногайлар биледилер эм аьзирлейдилер. Астан сонъ конакбайларымыз бизге “кара шай” (бизимше секер шай) бердилер. Аьр заман сыпыра уьстине таьтли затлар салып турдылар.

– Сабантой байрамы калай озды?

– Сабантой белгиленген куьн эртенъ 9 саьатте басланды. Оны “Бирликтинъ” басшысы Фатих Полат ашты эм юргистти. Ол Германиядагы Сабантой йылдан-йылга берк аяк басатаганын билдирди. Айтпага, 2013-нши йылда байрамда тек 30 аьдем катнаскан болса, быйыл 250 аьдем ортакшылык этти. Сабантойга келгенлер тек Германиядынъ ногайлары тувыл эдилер. Байрамга деп Голландиядан, Румыниядан, Турциядан, Норвегиядан, Россиядан конаклар келген эдилер.

Ата юрттан – Россиядан келген деп, биринши соьзди мага бердилер. Мен баьрисин де Россиядагы ногайлардынъ атыннан Сабантойдынъ басланувы ман кутладым, алдыда етимислер йорадым. Сабантой бизде йыл сайын да озатаганын билдирдим. Россия Конституциясына коьре, ногайлар баска халклар ман тенъ экенлерин айттым. Сога коьре балаларымыз ана тилинде окыйдылар, язадылар, кулланадылар. Мен Россияда ногайлар нешев экенин, кайсы ерлерде яшайтаганларын, Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Карачаевск эм Дагыстан Республикасынынъ Махачкала калаларында орынласкан университетлерде ногай тилден эм адабияттан окытувшыларды абзирлейтаганларын айттым. Сондай болып, эки юртта да ногай тилинде радио эм телевидение абрекетлейтаганын, “Ногай давысы”, “Шоьл тавысы” газеталар, «Байтерек» деген журнал, балалар ушин “Маьметекей”, “Лашын” журналлар, китаблер баспаланатаганын билдирдим. Бизим ногай язувшыларымыздынъ атлары савлай Россияга белгили экенин айттым. Олар бек суьйиндилер, бизге сукланадылар.

Ногай бавырдастарымыз мага белгили йыршыларымыз Арсланбек Султанбековты, Алибий Романовты, Яхъя Кудайбердиевти, Асият Кумратовады билетаганларын эм олардынъ йырларын суьйип тынълайтаганларын айттылар.

Сонынъ арасында куьшли кол согувлар басландылар. Баьриси де бир якка карадылар. Мен де карадым. Сол яктан белгили йыравымыз Арсланбек Султанбеков кирип келди. Ол бир азга кешиккени ушин кешируевди тилеп, эртенъликте Стамбулдан келгенин билдирди.

“Бизим конаклар – Рамазан эм Арсланбек агайлар экеви де бир Алакай авылыннан”, – деди микрофоннан Фатих Полат эм йыйылганлар кол соктылар. Сонь ол баьрисине оз сыпыраларын ярастырып басламага ызын берди. Сол соьзлерден сонь, аьр бир авылдынь кыскааяклылары, уйде аьзирлеп аькелген туьрли асларын сыпыраларга салып, конакларды сыйлап басладылар. Мунда ногайдынь аслары “майшыккан”, “инькал”, “тузлык”, ун асларыннан «катлама», «бавырсак», «локым» эм тагы да баскалар бар эдилер. Конаклар сыпыралардынь тоьгерегине олтырдылар. А яс аьдемлер исси ногай шай, кара шай, сув эм баска затлар аькелип турдылар.

Собьитип, баьриси де ас ишкеннинь арасында, юргистуьвши мунда ногайлар кайдан келгенлерин, не ислейтаганларын, кайдай тармакларда етимислер тапканларын, балалар кайдай окув отанларында окыйтаганларын айтып турды. Сабантойда биздегиндей болып спорт сынаслары да уйгынландылар: аркан тартысув, шуваллардынь ишине кирип шабысув эм сондай баскалар.

Аьлемети сол, байрамнынь барысында кыскааяклылар коьп болып йыйлылып, “шыньларды” йырладылар. Оларга бизден Келдихан да косылды. Ол сол кыскааяклылардан тек кийген кийими мен баскаланатаган эди.

Мага айлак бек яраган тагы да бир зат акында айткым келеди. Сабантойдынь барысында биз эш биревди туьтин, пиводынь оззин ишип коьрмедик. Ас ишилгеннен сонь, уйгынлаушылар сол ерди тап-таза этип тазаладылар, баьри коклыкты шувалларга йыйып, аькеттилер.

Байрамда Арсланбек Султанбеков “Ногай Эл” деген йырын йырлады. Айтайым, сол йырды баьриси де бек аьруьв биледилер. Сонынь ушин де Арсланбек йырлап баслаганда, баьриси де ога косылдылар.

А кеште, Сабантойдынъ сонъында, ян-яктан келгенлердинъ атлары айтылып, оларга савгага хатлар берилди.

– **Не зат язылган эди сол хатларда?**

– Меним хатымда булай язылган эди: “Оърметли доктор Рамазан Керейтов! 2018-нши йылда Германияда озган Сабантойымызга косылганынъыз ушин Сизге ак юректен савбол айтамыз эм Сизди 2018-нши йылдынъ Германия ногой аксакалы деп атаймыз. «Бирликтинъ» басшысы Фатих Полат”.

Хатты мен озим мен бирге тувган журтыма алып келдим.

Германияда болып, биз мине сол затларды коьрдик. Шакырганлары эм хош коьргенлери ушин Фатих Полатка, атасына эм анасына, байрамнынъ баьри уйгынлавшыларына савбол айтаман. Алдыда оннан ийги Сабантойлар болсынлар, сол ийгиликте коьп аьдемлер катнассынлар, халклар ара дослыкка йоллар салынсынлар.

– Кызыклы хабарынъыз ушин савболынъыз, Рамазан Хусинович. Германияда да бизим баьырдастарымыз бар экенлери, олар оз тиллерин саклаганлары, аьдет-йолларын, тарыйхларын мутпаганлары, аьруьв яшайтаганлары акында билип, бек кувандык.

*Хабарласуды бардырган
М.МИЖЕВА, журналист.*

ДУРБАТЛАРДА: ердеслеримиздинъ Германияда конакта болганларыннан коьринислер.

Поэзия әл проза

Фазиль
АБДУЛЖАЛИЛОВ

АТАДЫНЪ УЛЫ

(повестинъ экинши кесеги)

Эртенъгиси куьн янъы келгенлерди каранъа намаздан тургыстып, тастан каланган уйкен, моры туьсли казармадынъ алдында яна тиздилер. Баягы узын бойлы военный яслардынъ алдына шыгып:

– Сизинъ келген частинъиз, – дейди ол, – связдинъ айырым запасной полкы деп аталады. Буьгуьннен алып, сиз сосы полкта кызмет кылаяксыз.

Оннан сонъ яслардынъ кайсысы кайсы ротадынъ, кайсы взводынъ кайсы боьлигине киретаганы, олардынъ басшылары ким экени айтылды. Энь сонъында соьлеги командир:

– Мен ротадынъ етекшисимен, – деди. – Аьскер атым старший лейтенант, тукумым Алексеев. – Соны айтып болып, ол ягасына доьрт ушкылше салынган биревге бурылып:

– Старшина, – деди, – энди ясларды амамга туьсирип, кийиндиринъиз.

Эртенъликтинъ бир саьат сегизлерине ясларды амамга туьсирип, кийиндирдилер. Узын-узын шашлар кыркылдылар. Кийингенлери сонъ баьриси де арык-арык, узын-узын болып коьринип, бир-бирлерине усадылар.

– Ва, Муса! – деди Бектемир, шеги катып куьлип эм тенъининъ аркасыннан кагып, – сени коьтере танып та болаяк тувылсынъ. Тувра дыравын бирев болгансынъ.

– Сен ше? – деп Муса да куьлди. – Сен бизим авылдагы узын Межиттен де узын болгансынъ, озинъ де обыр сорган биревге усагансынъ.

Эртенъги астан сонъ яслар озь боьликлерининъ командирлери мен таныстылар. Олар мундагы йосыклардынъ акында айттылар. Оннан сонъ ясларды аькетип окув болаяк класслар ман таныстырдылар. Бектемир мен Муса экеви туьскен рота радистлердинъ ротасы экен.

Калайына да, Бектемирдинъ эм онынъ йоддасларынынъ энди аьскер яшавлары басланды.

* * *

Уйкен дегенде уйкен, оьзи такта поллы казарма. Иргелерди тоьгерек айландырып эм казармадынъ ортасыннан алыш та, экисер шарлаклы темир орындыклар салынганлар. Араларында сары туьсли тумбочкалар турадылар. Юннен этилген эм оьзлери де кум туьсли ювырканлар, алагаз-алагаз тобан тоьсеклер, кишкей-кишкей ястыкларга мамык сыпланган. Оьзлери кайдай каты!

Бектемир мен Мусага, наьсипке, казармадынъ туьп бетине салынган орындык тийди. Муса, мен йогарыда ятканды суьетаганман деп, онынъ йогарына орынласты, а Бектемир, аьруьв аьше деп, тоьменин алды.

Кешединъ он бир саьати больш казарма отбойдан сонъ тымган заманда, эки тенъ давазларын акырын шыгарып, сырластылар

– Вот сага фронт, Муса, – деди Бектемир, эсиннен бир де кетпейтаган ойын яне айтып.

– Кайырмас, – деди, сабыр болып, Муса. – Бизди мунда коьп ыслаяк болмаслар.

– Да, ысламаслар сага. Ра-а-дио, Муса, радио – анъламага керек.

– Не радио? – деп Муса анъламады.

– Радиога уьйренгенди сен бир тыныш коьресинъме? – деп туьсиндиреек болды Бектемир. – Командирдинъ айтканын эситтинъ де, аьруьв радист карысык текстен такыйкасында он сегизер-йырмасар куьп бермеге керек, а биз ашкыштынъ оьзин де ыслап билмеймиз.

– Уьйренермиз, тек аьруьв этип шалыспага керек, – деп Муса тенъининъ коьнъилин авлады.

– Элбетте, уьйренерсинъ, эгер алты-ети ай окыяк болсанъ, – деп селеке этти Бектемир.

– Керек болса, он экисин де оқырсынъ! – деп тутты бирден Муса.

– Вот тебе на! Аьше неге алынасынъ? – Бектемир уьшинлей сейир этти.

Муса уьндемеди. Бектемир де бир аз уьндемей турганы сонъ, коьлын йолдасынынъ ийнине тийгистти.

– Билесинъме, Муса, меним кайтип этеек болаганымды? Бир юма, озып кетсе он куьнлер озганыннан сонъ командирге заявление береек боламан...

– Заявление тувыл, рапорт, – деп туьзетти анавы.

– Даь, рапорт та болсын. Калай коьресинъ, э?

– Уьйинъе кайтпага тилепше? – деп Муса зырт эте берди. Онынъ турысы неге эсе де бир кыйсыгыннан келген эди.

Бектемир, бирев аркасына биз кадап йибергендей, орындыгында шоршып алып олтырды:

– Сен соьзинънинъ кайда кететаганын билип соьйле, кардаш! – деди, давазын коьтерип, ол. – Не уьй ди сенинъ мандыраклайтаганынъ? Мен, фронтка йиберинъиз, деп тилеек боламан. Билдинъме?

– Фронтка мен де асыгаман, Бектемир, – деди Муса, энди ойнавын койып. – Тек шагы етсе, оьзлери биз тилемей де айтарлар.

Соны айтыш, Муса, уйкламага аьзирленип, ирге бетке авдарылды. Ама Бектемир яна мунынъ ийнин туьртти.

– Аьше, ол бирев шагынъ кайзаман келер экен?

– Билмеймен, – деди Муса, керинип эсиной берип. – Давай уйклайык.

– Уйкламага сен не айтгырарсынъ! – деп энди Бектемир тутты, сонъ яна кайтып:

– Давай, Муса, рапортты бирге берейик, – деп тиледи.

– Йок, – деди Муса.

– Йок болса – йок, а мен куьни эрген беремен, – деп Бектемир тенъин обкинтеек болып карады. Ама Муса баягындай эсиной берип:

– Суьйгенинъди эт, – деди эм, ювырканын тартып аькелип, басына япты.

– Токташ, Муса, – деп Бектемир ога тагы да бир зат айтаяк болды, ама сонънъ арасында эсик беттен дневальныйдынъ:

– Ким ди сонда соьзге тоймай калган? – деген давазы шыкты. – Отбойдан сонъ кутылмаган соьз де ол не соьз ди оьзи? Уйкланъыз.

Энди коьпке дейим уйкламаягын билген Бектемир, акырын тислерин кыршылдатып алды да, ирге бетке авдарылды.

* * *

Тек рапортын Бектемир эртеси куьн неге эсе де бермеди. Тагы да бир куьн кетти. Оннан сонъ уьшинши эм доьртинши куьнлер де оздылар. Бектемир рапортын бергени тувыл экеш, аьле оны язган да этпеди. Сосы куьнлерде ол тоьмен болып, Муса ман да соьйлемей юрди. Муса да, онынъ турысын коьрсе де, ога артык ябысып тербемеди: ким биледи, оьзининъ бир кайгысы бар болар, ясыртын зат болмаса, оьзи айтар эди.

Болган уьшин Бектемир сол ятсыравы ман ятсырап бара берди. Болмаганда Муса, булар бир кайта урокларынан тыншаймага токтаган заманларында, йолдасынынъ касына келди де, тартына берип:

– Калай ды? – деп сорады.

– Не затгы айтасынъ? – деди анавы, соравга сорав салып.

– Рапортынъды айтаман. Бермединъме?

– Йок.

Бектемир барып иргединъ туьбине салынган бир баганага олтырды. Муса да келип мунынъ касына олтырды.

– Неге? Яде фронтты койдынъма?

– Неге кояман ды. Тек...

Бектемир ана ягын айтпай эди. Муса, айтаяк болар деп, бир аз карап турды. Болган уьшин Бектемир, ерди бир шыбык пан сызгышлай берип, уьндемей тура эди. Ол заманда Муса:

– «Тек» дегенинъ не зат эди? – деп сорады.

Бектемир бирден колындагы шыбыгын ашувланып былактырып йиберди, сызган затларын аясы ман суьртти, оннан сонъ, егендей этип, тенъине карады.

– Сен тувылма, эмбек-тоьмбек деп акылятаксып, аьдемнинъ юрегин суьвыткан? Энди келесинъ де не зат, не зат деп аьйлежийсинъ...

– Токташ, токташ, – деп Муса сейирге калганыннан турагалды. Онынъ артыннан анавы да турагалып, буга тилигди. – Ал токтадым, не зат эди айтаягынъ?

Муса, ашувлана берип, белбавын туьзетти де:

– Бийтке ашувланып тонын таслагандай, сен, энди мени шуьшлеек болып турысынъма?

– Аьйе оьтирикпе айтатаным? – деп Бектемир ийнин йолдасынынъ ийнине тийгистти.

– Кара оьтирик! Сен тек авызынъ ман порттырмага йигитсинъ, а колыннан келетаган турпынъ да йок. – Сонъ Муса, соьзин баска биревге айткандай болып:

– Береек болганын оьзи койганды да, энди, алжыган Кожадай, халкка кийлигеди.

– Мен тувыл, сенсинъ алжыган Кожа!

Булар, юлкыспага аьзирленген коразлардай, бир-бирине тигилдилер. Ким

биледи, мунынъ сонъы не болып кутылаяк болар эди, тек сосы ерде перерыв кутылды да, красноармеецлерди класска шакырдылар.

Сол куын ок Бектемир, отделениеси мен взводынынъ командирлериннен ызын алып, ротадынъ командирина рапорт язды эм оны аькетип лейтенант Алексеевке берди. Кайтып келгени сонъ анасы ман Фаризат экевине бирер письмо язып баслады.

Бектемир Кызыл муьйисте соларды язып олтырган заманда, Муса мунынъ касына баьленше кере келген эди. Келеди де, тенъининъ арт бетинде уьндемей турады. Козълери Бектемир бетке агыла турса да, оьзи терезеден караган киси бола эди. Бектемир оны аркасы ман да сезеди эм, кылыьыннан карап алып, коьзи мен де коьредди. Тек коьрмеген киси бола эди. Муса куьрсинеди, акырын елкесин касыйды, сонъ столдынъ касыннан таяды. Бир аздан сонъ яна келеди.

Бектемир письмоларын язып кутылды. Аьдуьвлеп конвертке салып ябыстырды, сонъ тоьс кисесине ясырды. Оннан сонъ турагалып, бери бурылды эм сол саьатлей мунынъ коьзлери столдынъ касында турган Мусадынъ коьзлери мен растылар. Коьп карап турды булар бир-бирине. Сонъында Мусадынъ кабаклары акырыннан язылдылар. Онынъ артыннан Бектемирдинъ коьзлерине де, тегаран коьгалып, йылмаюв конды. Оьзлери коьптен бери соьйлемей юрген болсалар да, буздырысув деген затты янлары суьймей, булар бир-бирисине ювыклап адымластылар эм артынсыра экеви де бирден куьлдилер.

– Колынъды, колынъды бер, тентек! – деди Муса, оьзи де колын созып. – Ярасайык.

– Кой болмаькты! Яраскандай, биз урсысканмызтагы? Маь! – деп Бектемир колын берди.

Эм булар сыгып кол алыстылар, оннан сонъ кайта-кайта кушакластылар. Кызувлары бир аз сувыган сонъ, Муса тенъининъ тоьс кисесине коьрсетип:

– Уьйге яздынъма? – деп сорады.

– Уьйге де, – деди, соьзининъ артыннан коьз кысып, Бектемир.

– Анъладым, анъладым, – деп куьлди Муса эм артынсыра, соьзин бир аз тоьмен айтып: – Мен де яздым, анама, – деп косты.

Бектемир, йолдасынынъ неге тоьмен болып кеткенин анълады да, соьзди баска якка бурмага шалысты. – Мага бек туткан эдинъме? – деп сорады. Муса, колын силкип:

– Йок, – деди.

– Аьше баьленше куьннен бери неге соьйлемей юрдинъ?

– Яланъды якпа, сен ше эдинъ соьйлегинъ келмей юрген.

Булар тагы да куьлдилер.

– Красноармеец Муратов, сени ротадынъ командирина шакырадышар, – деди сол арада дневальный.

Арасы такыйка да кетпеди, Бектемир командирининъ олтыратаган пешине кирди эм, я мутыппа, яде яны таласканнанма, уставка-затка карамай:

– Мени шакырган эдинъизбе, йолдас лейтенант? – деп, йылмая берип сорады.

Лейтенант ушып турагалды да:

– Бу да не деген сыйганлык ты оьзи! – деп екирди. – Шыгынъыз эм тийисли-синдей этип кирип билинъиз.

Саьспеклеп кеткен Бектемир сол саьатлей шыгаяк болып эди, ама лейтенант:

– Отставить! – деп муны токтатты. – Кайтип шыкпага керексиз?

Ол заманда Бектемир, бармакларын бир косып, аясын кулак шекесине салды да:

– Шыкпага ызын беринъыз, йолдас лейтенант! – деди.

– Барынъыз, – деди лейтенант, куълкисин тегаран ясырып. Бир ярым такый-кадан сонъ Бектемир яна кирип келди де:

– Йолдас лейтенант, – деди, колын шекесинесалып, – красноармеец Муратов сизинъ буйырувынъыз бан келди!

Лейтенант, саламын берип, ястынъ колын алды, сонъ столына янасыш олтырып, Бектемирге бир кагыт коърсетти: – Мунавы не зат ты, красноармеец Муратов?

Бектемир оьзининъ рапортын сол саьатлей таныды, ама неге эсе де:

– Кагыт, – деп явап берди.

– Кагыт экенин мен де билемен, тек не кагыт ты?

Бектемир бирден, давазын коьтератаганын оьзи де билмей калып:

– Меним рапортым! – деди.

– Аьше неге бакырасынъ ды?

– Мен бакырмайман, – деп яс туьнълди.

– Туьби, фронтка баргынъ келеме?

– Аьше, йолдас лейтенант. Бек келеди. Фашистлер еримизди таптайдылар. Соьле мен газетада окыдым... аьдемлеримизди тирилей отка ягадылар.

Лейтенант Бектемирге коьпке дейим уьндемей карап турды. Бектемир даяналмай кыпынълап алды.

– Билемен, баьрисин де билемен, красноармеец Муратов, – деди бир аздан сонъ командир. – Тек рапорт берген-бергенди биз фронтка йибереек болсак, эки куьннен бизим ротамыздынъ мунда ызы да калмас эди. Душпанды курыстырып согар уьшин, ога аьруьв этип аьзирленмеге керек. Эм биз мунда сондай исти этемиз. Аньладынъма?

– Аньладым, – деди, айткысы келмей, Бектемир.

– Аьше аньлаган болсанъ, маь рапортынъ. Йьртып тасла эм эки-меки язаман деме. – Эм лейтенант яска кагытты тутты.

– Йолдас лейтенант..

Бектемир, кагытты алмай, бир зат айтаяк болып эди, ама командир буга каты сусланып карады да:

– Алынъыз! – деп буйырды.

Бектемир, коьнълди бирден тоьмен болып кетип, кагытты алды эм уьндемей буьрылып, эсик бетке абыглады. Болган уьшин лейтенант:

– Командириннен кайтип шыкпага керек ти?

Бектемир, бу кезуьвде уставга айтылаган заплардынъ баьрин де сахый толтырып, пештен кеткен эди. Саьнеге шыкканында, колындагы кагытын юмалаклап кисесине тыкты да эм сонъ эсикке яна бир кере карап, оьзи-оьзине:

– Кайгырмас, бир юмадан сонъ тагы да бир язып карармыз, – деди.

Кеше, уйкламага яткан заманларында, оьзининъ лейтенант пан болган хабарын Бектемир тенъине айтты.

– Аьше мен не деген эдим сага? – деди Муса. – А сен мага онынъ уьшин тутасынъ.

– Да, болаяк энди сол акылятаксып тербегенинъ, Муса, – деди, ашувлана берип, Бектемир. – Оннан эсе де уйклайык.

– Уйкламага сен не айттырарсынъ, – деп Муса акырын куьлди.

Ызы болаяк

Бийке КУЛУНЧАКОВА

ТЕНЬ БОЛГАНДА СОБЬЛЕРМИЗ

(повестьтен уьзиклер)

– Халк карап туры, – деди кыз басын йогары коьтермей.

– Караса карасын, аьр аьдем оьз яшавына оьзи байыр, – дейди ол кызга суьйдимли карап. – Коркаш болсань, сени мукаят та айтарлар.

– Артымнан соьз еритип, не этейим, – деп кыз савболласып, йол ман кетти.

Эркектинь соьзлериннен кашса да, оьзининь юрегиннен кашып болмады. Сав кеше Элдардынь акында ойлап шыкты...

Аьли де Райхан, оннан бери неше йьллар кетсе де, акылына акыл косылган болса да, каты куьрсинди. Эсине тагы да школа туьседи. Райханнынь 6-ншы классында саргылт шашлы, ясылгырт коьзли, арыкай кевдели эм ювас кылыклы кыз бар эди. Йолдасларындай ланькалы эм оьткир тувыл, ама таза тынык сеси, сабыр юриси эм юмсак каравы кеделерге ярайтаган болар. Аминаттынь артыннан сегизинши класстан Крымхан деген узын бойлы, кень явырынлы, оьткир коьзли кеде ашык юреди. Олардынь школадан бирге кайтаганларын Райхан тувыл, баска окытувшылар да коьредилер. Крымхан окыйтаган сегизинши «А» класстынь етекшиси, школадынь тербиялав завучы Анварбек Байрамович эди. Ол сосы школада Райхан окыйтаган йьлларда да ислейтаган эди. Алдын да, аьли де Анварбек Байрамович кызлардынь кеделер мен досласканын суьймейди. Эдаплык бузылады деп санайды. Мине бу йол да ол Райханга булай деди: «Аминаттынь кылыгы мага ярап турганы йок. Окувы сама аьруувме сол кыздынь?» «Сол кыздынь» деген соьзлер Райханнынь юрегине тийдилер. Ол оьз классы уьшин оьз баласындай кыйланатаган эди.

– Не эте, не болган? – деди кыз адалап.

Эркек окытувшыга тиклеп карады, сонь селекелеген сеси мен:

– Не болсын, аьлиден ол кызалак бойы бир тутам болып, кеделерге коьз салады. Сен сак бол, бир зат бола калса, явапка тартылаяксынь. Крымханга куьни буьгуьн уьйленмеге яряк, ол бесинши класста эки йьл олтырган, школага авырып бир йьл кеш барган, ал энди оьзинь сана, ога неше яс экенин... Аминат ювас, ама уьндемес. Уьндеместен алла безсин, – деди салкын сеси мен.

Райхан Аминат пан соьзди калай баслаягын билмей ойланады. Артында озининь классында таза суьйим эм алал дослык акында хабарлав юритпеге токтады. Коьп журналларды эм газетлерди актарды, озининь суьйими де эсине туьсти. Класс Райханнын докладын бек кызыксынып тынълай эди. Кырдан кирген бир шыбыннын йырын да эслемейдилер. Балалар соравлар да бердилер эм йыйыннан ойланып кеттилер. Ама экинши куьн школада балалар арасында хабар яйылган: «Райхан Байтемировна суьймеге, дос тутпага разылык берипти оз классына, бир аьруьв этип суьйимди анълатыпты, бизикилер болса «олай ярамайды, булай ярамайды» деп турадылар. Бу соьзлер окытувшыларга да еткен эди. Окытувшылар боьлмесинде сонын акында соьз коьзгалды. Анварбек Байрамович оз ойын айтпай калмады:

– Онсыз да окувлары осал балалардынъ, энди оларга суьйим калган эди, – дейди эркек.

Неге ди оны Амирханнын хатыны Нурбийке де яклайды. Ол географиядан келетаган эди. Яс болса да завучты Насипхан да йоьпледди, тек литературадан келетаган Мархаба Аджигельдиевна эм физикадан келетаган Элгайтар деген яс кызды яклап соьйледилер. Калганлары уьндемей эдилер. Амирхан бу ерде йок эди. Кыз бир затлар айтаяк болды, ама оьпкелегеннен соьз таба алмай, юритилеек дерисин де таслап, уьйине кетти. Эртенъгиси куьн кызды директорга шакьрттылар. Райхан ман бирге кабинетке Анварбек Байрамович те кирди. Эм эсиктен киргенлей, кызды яманлап баслады. Онынъ соьзине коьре Райхан классларда нызамды тутып болмайды, сулыпты окытувшылардынъ соьзлерине кулак аспайды, дерислерди суьйгенде юритеди, суьймегенде коьяды, балаларды тоьбелейди... Амирхан уьндемей тынълайды. Онынъ шырайы сабыр, тек карандаш ыслаган колы бир аз дирилдегендей болады, яде кыздынъ карамыккан коьзлерине солай болып коьринеди. «Йылап коймагай эдим, йылап коймагай эдим» деп кыз озин катырмага шалысты, ама коьз яслар тамагын бугындыра эдилер. Анварбек соьйлеп биткен сонъ, Амирхан кызга тиклеп карайды. Онынъ каравында катылык орнына ой эм йылув сезип, Райхан коьз ясларын токтатып болмады. Нешагы йыласа да, директордынъ айтканын эситпей калмады.

– Анварбек Байрамович, калдырынъыз бизди ялгыз. Бек ыспайы соьйлеп бажарасыз.

– Мен коскан зат йок, болган кепте айттым. Ынанмасанъыз, баскалардан соранъыз.

Амирхан бирден кышкырып йиберди:

– Йок болынъыз коьзимнен!

Завуч шыгып кеткен сонъ, кыздынъ йылаганы мукаят та эситиле эди. Амирхан турып сув аперди.

– Сав йылгы коьз ясты тоьктинъ усайды. Яде калдыма энди йолга? – деди директор юмсак сеси мен. – Сен аьли де бала. Кашан уьйкен болаяксынъ? Энди, Райхан, болган исти озинъ айт.

Кыз айткан сонъ, Амирхан тагы да куьлемсиреди.

– Урокты таслап кеткенинъ дурыс тувыл, озгелей ше куьнанъ йок. Осал болма, алтыншы класстынъ етекшиси сен. Кызларынъ кеделер мен досласадылар, а сен йылайсынъ, – деп эркек тагы да куьлемсиреди. – Ондай темага балалар ман хабарласувды тез-тез юритпеге керек. Доклатынъды мага коьрсетерсинъ. Баска окытувшыларга да айтарман.

Онынъ соьзлери юрегине дарман болып ягыладылар. Курыган коьзлери мен эм йлы куьлемсиреви мен оқытувшылар боьлмесине кирди. Кызга акырын карай эдилер. Завуч Амирханнынъ хатынына аьжейип коьз таслады, Нурбийке болса эсикти каты согып, шыгып кетти. Сол куьннен алып Нурбийке эркегин кызга куьнлейтаган болды. Оьзек те, аьр хатында бир кылык. Бирев ерсиз куьнши болады, баска болса неше туьрли хабарга да маьне бермейди. Нурбийке Райханнан алдын да куьевин баска яс оқытувшы хатынларга куьнлейтаган болыпты экен. Ама я оқытувшылар, я авыл арасында Амирханды анавга-мунавга коьз салады деген хабар шыкпайтаган эди. Хатыны бирев де коьрмеген затты коьретаган болар, ким билсин. Амирхан болса хатынына салкын карайтаганын оқытувшылар сездилер. Онынъ Нурбийке мен соьйлегенин яде школага бирге келгенин бирев де коьрмейтаган эди. Зейнаптынъ айтысына коьре, ол Амирханга карындас болады, эркек Нурбийкеди бек суьйип алды. Анасы яраткан кызды коьрмеге де бармады. Ама яшай келе араларында аьри-бери соьз болып турады экен. Бас деп соьз анасыннан тура кеткен. Келин кайнаасы ман яшамага суьймей, энъшин алмага талап этеди экен. Анасынынъ ялгыз кедеси болган сонъ, Амирхан бир якка да коьзгалмаягын эм анасын оьпкелетпеегин билдиреди. Эркегининъ школага коьп эс бергенин де хатыны селекелеп соьйлейтаган болыпты: «Сендейлер малына, азбарына карайды, янъы уьй салады, а сен халктынъ балалары ман бас авыртып турасынъ. Орден берееклерме сага сонынъ уьшин?» – дейди экен уьйлеринде. Артында Амирхан хатынына: «Меннен айырылып кет, оьзинъе яраганды излерсинъ, биз бир-биримизге келиспеймиз!» деген. Энди Нурбийке куьевининъ сувук турысын баскалардан коьреди экен. Онынъ куьнлейтаганын сезген сонъ, Райхан директорга тувра карамага да коркатаган болды. Тегаран бир амашлык сорап, яныннан аьрекетлеп таяды. Директор кыздынъ аьжейип кылыгын сезбей калмады. Бир неше куьнлерден сонъ, экеви школадынъ азбарында ялгызга ялгыз расканда, Райхан басын коьтермей аманласкан эди. Амирхан кызды токтатып не болганын сорады. «Бир зат та болмаган», – деп кыз куьшли кызарып, таймага алгасады... Тек коьп йыллардан, оьзи куьевге шыкканда эм аьдемлердинъ кылыгын анълап баслаганда, Райхан сол заман оьзин дурыс юритпегенин билди. Эгер оьзинъ таза болсанъ, биревден де коркув керек тувыл. Ким не деп суьйсе ойласын, а сен оьзинъ анълаган кепте яшамага керексинъ. Райханнынъ яслык пан эм анъкавлык пан соьзден ийменетаганын Амирхан анълаган болар. Ол кыздынъ кылыгына оьпкелемей, ога маслагат бермеге, керек ерде якласпага биревден де ийменмеди. Ама Нурбийкединъ кылыгы туьрленмейди, артында ол кызды суьймейтаганын ашык коьрсетип баслады. Бир кере Райхан йигерленип, оқытувшылардынъ коьзинше Нурбийкеден тувра сорады:

– Сиз меним амашлыгыма явап та бермейсиз, не эткенмен мен сизге? Куьнам бар болса, айтынъыз халктынъ алдында!

Ама Нурбийке эситпегендей, тез шыгып кетти.

– Сен онынъ кылыгына маьне берме, биз билемиз сенинъ таза экенинъди, – деди Мархаба Аджигельдиевна. Баскалар онынъ соьзин йоьпледилер. Насипхан да кызга якласты.

– Сеннен алдын мени де куьнлеген, соьйтип оьзин аьдем тоьмен саларма, – деди.

Анварбек уьндемеди. Соны ман Райхан Нурбийкеге экинши кере сорап

бермеди, ама юректе оыпке калды. Онсыз да уйде яшамага авыр аыл эди. Атасы ман анасынынъ арасы осал, юмсақ, аьдемшилиги куышли аталары неге ди аналарына кышкырып алатаган эди, онынъ коып авырыптаганыннан безди эм соны ашық айтты. Авырувды оызине сатып алмаган аналары оызи де савлыгы йоктан бек кыйлана эди. Ялгызлыгы да кыздынъ юрегин шаныштырады. Ах сени, Элдардынъ коыкирегине басын салып, бир сама йыласа экен! Сондай авыр куынлеринде де оны хатыныннан айыраяк ой эсине келмейди, ама баскага да юреги бармай эди. Кайдай кеделер кызга арымай-талмай хат язадылар, онынъ явап йибермегенине де оыпкелемейдилер. Кыздынъ тенълері аста-аста куыевге шыга эдилер. Ювас Маржанат та куыевге шықты, Райхан онынъ тойына бармай калмады. Барган кедесин оыз коызи мен коырип, бир аз паракатланды. Маржанатты корсалайкка усай эди, оызи йигерли эм кувнак. Акырын йылысып айлар кетеди, ама юректен Элдар таймай эди. Ким айттырып келсе де, анасы Райханды эрге бермеге алгасай эди, аталары тек алгасатпады, кызы оызи суыйгенге барар деди. Нешагы кыйын яшаса да, кыз институтка туыспеге талаплады. Заочно сама оқымага керек эди, уыйкен классларды юриткен сонъ.

– Оқувга да, школага да заман табасынъ, тек мене куыевге шыкпага заманынъ йок сенинъ, – деп анасы да баркылдайды.

– Институтка туысип йибереим, мама, мене коырерсинъ, куыевге шыгарман, – дейди кыз китаблерден басын коытермей.

– Сага яраган аьдем бу авылда йок, мундагылар сени энди айттырмага да коркадылар, баьрининъ де элшилерин кувдык. Тойларга сен бармайсынъ, райцентирге кыдырмайсынъ...

– Бир ногай тойга барганым боляк. Аьлиге дейим мута алмайман, – деди кыз бирден ойланып.

– Амирханнынъ тойынама? – деп анасы аьжепсинеди. – Сен ше ол заман кишкей эдинъ, ким караган сага! – Сонъ касларын туыеди. – Токта, аьруув эсима салдынъ. Нурбийке сеннен неге амашлык сорамайды, саламынъа явап та бермейди?

Райхан аркасы сувып уьндемей калды, ама анасынынъ явап алмай паракатланмаягын билип, аьжепсингендей болды.

– Кайдай кужыр хабарлар экен-ав!

– Сен мени алдама, кызалык, – деп анасы ашувланды. – Айт дурысын! Не куллыгы бар сенде Нурбийкединъ!

– Бир зат та болмаган, мама. Оқымага бертагы китабти.

Анасы куырсинип, уйден шықты, ама бир неше куыннен сол хабарга тагы да кайталап келди.

– Неге ол сени куыевине куынлейди? Сен меним алал суыт эмген аьвлетим болсанъ, айт дурысын! Уьндемесенъ, бир кирлигинъ бар деп санаякпан.

Райхан мундай соьзлерден коркпай болмады.

– Билмеймен, мама, неге куынлейтаганын. Онынъ куынлевине болып, Амирханнан амашлык та сорамага коркаман. Баскаларды да куынлейтаган болыпты.

– Баскалар сага авара тувыл, сен оызинънинъ тазалыгынъ уышин явап тутасынъ, – деди анасы каты сеси мен. -- Авыл данъкы ман кыз оытер. Каырип болып сени оыстирип, тербиялап, Нурбийкедей бир акылсызга болып, куыезинъди коырмей калсам ша?! Сени Амирхан ман юреди деп хабар шыкса

не этерсинъ? Нешевлерди босагадан кери кайтардык, ашув этип солардынъ бириси айтса да ийги тувыл.

– Кимнинъ болса сонынъ тилин тынълайтаганга мен озим барман! – деди Райхан анасын ийинлериннен кушаклап. – Пайдасыз затларды ойлап, басынъды кемиресинъ, анам.

– Сага пайдасыз болса, мага пайдасыз тувыл. Мен Нурбийкеден явап алмай, агын-карасын билмей, тынышланмаякпан!

– Ынанмайсынъ сен мага, – деди кызы мунъайып.

Анасы, ушынлайын да, Амирхан аларга барып, Нурбийкеге куевининъ коьзинше тувра сорав берген экен. Нурбийке куьнлемеймен деп карганыпты, адалаган Амирхан уьндемей калыпты эм хатынына авыр карапты.

– Язда ок райцентирден ер тиле озинъе! – деди анасы каткан сеси мен. – Онда Казгерей алар бар, турарсынъ оларда, эл коьзине де коьринерсинъ. Белки, юрегинъе яраган бирев табылар.

– Бармаякпан бир ерге де, – деди кыз эрисип. – Меним школага, авылга байланганымды коьрмейсинъ. – Эм ишиннен каты куьрсинип оялады: «Райцентирде кайдай куьшли кызув барын билмейсинъ, азиз анам. Сол кызувды бассам, Нурбийкединъ тилиннен де авыр ислер болагы белгили мага. Кайтип сага юрек ярамды ашайым?!»

Анасы уьндемейди, болса да юзи ойлы эди.

Экинши куьн школада Райханга Нурбийке янасты.

– Райхан, мен сени бир де Амирханга куьнлемегенмен. Ким шыгарган экен сол ялган хабарларды?

Кыз ога аьжепсинип карады, сонъ катырып айтпага шалысты.

– Оьзинъиз! Ялган хабар баскалардынъ эсине кайдан келсин?

– Йок, йок, синълим, меним авызымнан шыкпаган ондай соьз! – деп хатын тазаланды, ама Райхан яс болса да онынъ соьзлерине ьнанмады. Эм эсине бирден олардынъ тойы туьсип кетти. Куьнге куьймейген таза юзли, юмсак эм уялшанъ куьлкили, суьйдимли куба коьзли, йинъишке белли Нурбийкеге тойларында Амирхан ашык куьезленип карайды эм биревден наьсибин ясырмайды... Соннан бери доьрт йыллар кетти, ама хатын кайтип туьрленген: бети куьнге куьшли куьйген, алдынгы юмсаклыктынъ уьлерткиси де калмаган, эринлери юкарганлар эм берк кысылганлар, куба коьзлери куьнъиртленип, ярасыклыгын йойганлар, шаркы да толыскан. Амирхан оьзи де алдынгы куьвнаклыгын йойган, уьндемей авыр турады. «Наьсип кашкан араларыннан», – деп куьрсинди ишиннен Райхан. Олардынъ яшавы солай болып шыкканы кыздынъ юрегин авыртады. «Кайдай мен олардынъ тойында наьсипли эдим! Ким биле, белки, Элдарга куьевге шыккан болсам, бизим арамыз да тез суьвьяк эди. Шыкпаганым аруьв экен! – дейди кыз оьзине эм мунъайып, эм куванып. – Элдар меним ойларымда таза болып калар». Сосы ойлар кызга бир аз заманнынъ ишинде келип те кеттилер.

Яз болганлай Райхан окувга туьспеге деп калага йолланды. Институттынъ математика боьлигине туьсип, биринши лекцияларды да тынълап, ай озган сонъ кайтып авылга келди. Анасы тагы да баска ерде ислевдинъ хабарын соьйлей эди. Авылда бир неше аьел кызды киртленген, ога «дува» этилген деп хабар шыгарадылар. Анасы сол соьзлерге тез ьнанды. Онынъ йылавы, тилеви, соьзлери кызды тазза арыттылар, Райхан артында ойланып баслады. «Райцентирден ер тилеп карайым. Казгерей аларда турарман. Белки, Элдарды

тез-тез коьрермен, баскалай не наьсип бар яшавымда? – деп кыз ойланады, ама оьзининь ясыртын сенимлерине ашувланмай калмайды. – Энди не этип болаякпан? Арам капшактынъ туьби тесик. Арамлык пан ким наьсип коьрген? Ис Элдарда тувыл, белки, оьзиме яраган аьдем табылар. Кыскаяклы кырк шыраклы деп халк босына айтканма? Бир шырагым сама янмага керек ше!»

Кешелерде кыз онда-мунда авнап, оьзининь ялгызлыгын ашык анълайды. Ясы йырмага келип, бирев мен де кешелерде кыдырмайтаганы, юлдызларды санамайтаганы, басын ят аьдемнинь ийнине салып, «ялгызым» деп сыбырдамайтаганы юрегин ашыта эди. Коккиректеги кызув калайына да кызды йолга шыгарды. Бас деп оьз ойын Казгерейге айтты, сонь онынъ коьмеги мен райцентирден экинши «Б» классты алды. Кыздынъ орнына авылга институт биткен кедеди математик этип йибердилер.

Райхан оьз школасы ман аманласпага келгенде, ремонтты басшылап турган Амирханды коьрди. Директор алдын да кыздынъ кетемен деген хабарын эситкен эди, ама ынанмаган болар, аьли эркек кайгырганнан соьз таппай калды. Кайгырганын коьзлери ашык коьрсете эдилер. Райхан да мунъайып, уьндемейди. Райцентирден келегенде авылга дейим не ойлаганын оьзи биледи. Яшавыннан бир маьнели куьнлер сыпырылып кашкандай коьриндилер. Ушынлайын да, мунда куллыгы кайдай маьнели эди: уьйкен класслар, класс етекшилев, кружок юритуьв, сав авыл алдында эсап тутув. Уьстинлигинъ де, яньылысынъ да – баьри затынъ да коьз алдыда. Энди танымаган-билмеген уьйкен авылда, тамшыктай йойылып, эткен ис биревге коьринмеек. Кишкой классларда ислев де ялкувлык аькелсе ярайды. Ама уялганнан Амирханга шынты ойларын айтпады.

– Йолынъ болсын! – деди Амирхан карлыккан сеси мен. Кыздынъ энди авылга яшамага келмеегин ол сезе эди. – Сеннен аьруьв окытувшы шыгаяк, тек кыйынлыктан коркпа.

– Юрген ерде аман юр! Элинъди-авылынъды мутпа! Ер болмаса, терек оьспес, коьк болмаса, кус ушпас, – деди авылдаслары Райханды йолга салмага келгенде.

Коьп йыллар оьтти оннан бери. Кайда яшаса да, Райхан туьслеринде тек оьз авылын коьретаган эди. Оьз авылынынъ аьдемлери мен баска ердинъ аьдемлерин де, оьз авылынынъ аьдетлери мен баска ердинъ аьдетлерин де тенълестиреди. Авыл намысы ман оьз яшавын неше кере де тинтип алганы эсинде. Оьзек те, авылда баьри де намыслы болып шыкпады. Сабират пан Марипат кайдай енъиллик пен тувган-оьскен ерден кетип калдылар! Мине куьевининъ аьели де баска намыс пан оьскендей, баска ава ман тыныс алгандай, кайдай баска болып шыкты. Олардынъ уьйкен авылында да намыслы, кенъ юреккли эм юмарт аьдемлер аз тувыл боларлар... Басын ыслап, Райхан тагы да ойланады. Коьзлерине куьевининъ келпети коьринип кетеди. Узын бойлы, кенъ явырынлы, ашык юзли, кара каслы, кара шашлы - ким туьзуьв деп санаяк! «Аьдемнинъ коьрки онынъ юрегине неге тенъ болмайды?» – деп хатын баладай аьжепсинеди.

Кыскаяклыдынъ эсине Ибрагим мен танысканы туьсип кетеди. Райханды Казгерей мен келиншеги бир тойга коймай алып кеттилер. Кыз ол заман райцентирде ислей эди. Тойы болаяк кедде Райханга атасы яктан кардаш тиетаган эди. Кыздынъ ша сол тойга бармага бир коьнъили де йок. Кене де райцентирде юма куьн клубта Элдар болмага болады. Кыз оны тез-тез орамда яде Казге-

рей аларда коьретаган эди. Бир коьруьвден бир коьруьвге юреги йылынып, яшамага куьш табады. Булайына, эркек пен кыз йолыкканда соьйлемейтаган эдилер. Эректен басларын ийип, аманласадылар эм бир аз куьлемсирегендей боладылар. Бир сондай коьрис кыздынъ куьезин созып, коьзлерин йылтыратып, юрисин енъиллетип алады. Райхан райцентирде парахат та яшаганга, атасы ман анасынынъ арасында болатан соьзди де эситпейди, иси де енъил, агарып, этленип мукаят та сылув болды. Кызды баъри де ялгыз деп ойлайтаган эдилер. «Юрек ялгыз болмаса, яшав ялгыз болама?» – деп кыз ишиннен аьжепсинеди.

Тойларга коьп авыллардынъ яслары йыйылатаган эдилер. Кеделер кызлар ман танысып, озлерине яраганлары ман бийип, разы болса, сол кеше ок та акашып, кашпага суьймесе, айтгырып, янъы тойларга аьзирлик коьредилер. Аьне соннынъ ушин де Алиме кызынынъ тойга барганын суьетаган эди.

Ушынлайын да, той кызга бос оьтпеди. Палаткада столлар тизип юргенде, юриси Элдарга усаган бир ясты Райхан эслемей болмады. Бара-бара кызды ястынъ кылыгы да аьжепсиндирди. Столларды тизип, алты-ети аьдем болып ашамага олтырдылар. Ибрагим, аты солай эди, кыз тилегенде ога эректе салынган оьтпекти де, салатты да аьперди, туз да янына салды, ама шырайы бир кепте туьрленмей эди. Не зат оьктем юрегине тийди, ким билсин, тек кыз калайына да аьжейип кедеге коьзлерининъ астыннан карайды. «Бос тамга карагандай карап кояды мага, меннен артык не ери бар экен бакырдынъ, – деп Райхан ишиннен шамланады. – Элдарга юрисинъ усамаган болса, коьзлеримди де коьтермеек эдим сага...» Ама коьп кетпей тагы да ойланады: «Иши пыспайтаган болак бир кепте турмага?» Калайына да, кызыксынувын койып болмады. Азбардан сав авылга яйылатаган анъ да юрегин телезитеди. Коьптен шаркы солай янланмаган эди, бир зат болактай, яшавы туьбиннен туьрленеектей сезиледи кызга. Кеште келин келген сонъ, баъри де яслар палаткада олтырдылар. Райханнынъ янындагы кеделер кызга деп козы да бузадылар, алма да кесип бердилер, атын да сорайдылар. Кыз болса коьзлерининъ астыннан эректен олтырган Ибрагимге карайды. Шырайы аьли де бир кепте, я куьлмейди, я ишпейди, я кызлар ман алданмайды. «Ишпейди, тартпайды, тап бизим мама суьетаган кеден экен», – деп Райхан оьз ойына куьлди. Яслар бийимеге шыкканда да, Ибрагим кызды эслемеди, шетте токтап турды. Ога баска кызлар да кызыксынып карайтаганын сезгенде, Райхан неге ди ашувланды: «Караяклар карасын, мага ол керек тувыл. Аз кеден артымнан юреме?» Эм бийимеге шакырган кеделер мен шалт айланады, куьлип соьйлейди, ама юреги бир аьлемет ашыйды: «Онынъ кызы бар болар». Сонъ озине шамланады: «Мага не авара!» Соьйтип той битти, кыз экинши куьн райцентирге алгасап кайтты, урокларга етпеге керек эди. Ама той озса да, кыздынъ ойлары ерлеспей эдилер. Кайта-кайта эсине баягы аьжейип кедеди алады. Сол куьнлерде Казгерей аларга кыдырып Элдар келди. Кыз алдынгыдай суьйинмеген болар, неге десе коьп заманга дейим келмей юрди. Коькирегинде баска сезимлер туватаганын сезип, Райхан яшавына оьпкелейди: «Мага язылганы сол болак? Мен яраткан кеделер мени яратпайдылар, мени суьйгенлерди мен суьймеймен». Эм эки сезим юрегинде эки ошак ясап, эки от ягып турганын кеш анълады, кеш анъламаса да, колыннан келеек зат йок эди. Той болган Салибийден Ибрагим акында бир аз сорады. Онынъ айтысына коьре, Ибрагим эки йылдан институт битеек, бек акыллы кеден, ишпеге

де коьп бел бермейди, юретаган кызы да йок. «Моллама не зат?» – деп кыз селекелемеге шалысады. Тынълавсыз ойларына ашув этип, кинога да, биювге де баратаган болды, кыздынъ артыннан юретаган кеделер де коьбейдилер. Ама юреги нава таппай эди. Орамда Элдарды коьре калса, коь- киреги мукаят та ашыйды, яныннан тез озбага талаплайды. Эркек дайым да иркиледи, коьзлерин Райханнан айырмайды. «Кайтип мен эки аьдемди суьймеге боламан?» – деп кыз аьжепсинеди.

Акырын окув йылы да битип, Райхан калага сессиясына кетти. Келген сонъ авылга барган эди, ама анасынынъ «куьез коьрсетпейсинъ, баскаларга табылган кеделер сага табылмайды» деген соьзлери коьнъилин тоьмен эттилер. Артында алгасап райцентирге кайтты. Бир эки куьннен сонъ кинога барган эди, анъсыздан Ибрагимди коьрди. Бас деп кыз суьйинди, ама бир зат эсине туьскендей, коьрмегендей болды. Булайына да, озин сыйлайтаган кыз кедеге биринши болып янаспас, сонъ баскалар ушкары алмага боладылар. Тек неге ди кедде бу йол оззи янасты. Коьзлери йылтырайдылар, ярасык кевдеси бийимеге аьзир. Кызга да билет алып, яныннда олтырды. Сонъ бирге шыктылар. Энди Райхан озин оьктем тутады, аз соьйлейди, аз куьледи. Иштен бир сес коркытады: «Коьп мактанып олтырма, кетсе тагы да ялгыз каларсынъ». Аманласканда да Ибрагим энди кеше я келеегин, я келмеегин айтпады. Кыз да оьктемсип сорамады. Тек бир неше куьннен кедде Райханга биювде карсы келди. Ол заманга кыз юз кере оьпкелеп, юз кере кедеди ойларында кеширип уьлгирген эди. Ибрагим залды эки кесекке боьлип, туп-тувра кызга карап юрди. «Яратады ол мени», – деген ой юрегин йылы орап алды.

Клубтан шыккан сонъ паркта кыдырдылар. Ибрагим озининъ окувы, йолдаслары акында, кыз болса балалардынъ этетаган ланъкалары, школа яшавы акында бир-бирине айтып хабарластылар. Экеви де куьледилер. Сол кешеден алып араларында дослык тувып баслаган эди. Бир кеше паркта кыдырып юргенде, алдыларына Элдар шыгып калды. Онынъ яныннда бир-эки эркек те бар эди. Инженер адалап эм аьжепсинип, токтап калды, сонъ тез-тез юрип, озып кеткен йолдасларынынъ артыннан йолланды.

– Ол ким? – деди Ибрагим.

– Бизим бир ювыгымыз, – деп Райхан тоьмен салган басын коьтермеди. Кыздынъ Элдар уьшин юреги авырып кетти: «Не ойлады, не сезди?» Ама экинши куьн школада Ибрагимди ойлап, Элдарды мутып калган эди. Уьйге келгенде, Казгерей мен азбарда хабарласып турган Элдарды коьрип, айыплыдай кызарды. Эркектинъ юзи ойлы эди. Ол кызга тиклеп карады, сонъ неге ди кетпеге алгасады. Сол кеше Райхан Ибрагим мен коьриспеге бармады. Элдардынъ кылыгы тагы да юрегине тиеди: «Не зат куьтеди ол меннен? Не берип болаяк мага? Оьзи де кыйланады, мени де кыйнайды...»

Ибрагим оьпкелеген болар, аманласпай окувына кетти. Бир айлардан хат келди. Кагытта кыздынъ юрегин йылыткандай, суьйимин беркиткендей бир йылы соьз де йок эди. «Йьлувды меннен куьтеме? Аьше озиндики кайда? – деп кыз аьжепсинеди, сонъ каты куьрсинеди. – Суьймейди ол мени!» Баска бир сес ялынып сыбырдайды: «Суьйгени, суьймегени неден керек сага, эрге шыксанъ болады. Неше йылдан бери ананъ бир куьез коьрмеге заьр, оны ойламайсынъ. Бир аз айлежи болмага керек, озинъ йылы хат язсанъ, ол да язылып калар. Сенинъ юрегинъде не барын ол не билсин, кагытка ьнанар». «Юрегимде йок затты мен язып болмаякпан! Алдаткан баьриннен де яман,

уьндемегеним колай», – деп ойлап, хат язбады. Кедединъ орыны юректен тайгандай, тек Элдардынъ акында ойлайтаган эди. Алдынгыдай, онынъ орамда карсы келуьвин юреги телезип куьтеди, Казгерей аларга эркек келсе, коьзлери йылтырап, куьлемсирейди. Бир де ялгыз калмасалар да, коьз каравлары ман бир-бирисин сыйпап уьлгиретаган эдилер. Куьндиз уьпирилип янган от кешелерде уьйкен ялынга айланып, кыздынъ колларын яллатады, яс шаркын ийилдиреди. Ах сени, йылувынынъ яртысын сама Элдарга берсе экен! Ама йылувды биревге де берип болмаган сонъ, отта оьзи янады, оьзи куьеди. Соьйтип кыз алдынгы йылларда бир де кыйланмаган эди. Йылдан йылга куьши, йылувы коьбейип, каркырасын куьлге айландыраяктай, сезиледи. «Куьевге бармага керек! Ибрагимге! – деп кыз исси эринлери мен сыбырдайды. – Элдардынъ аьели бар, аьели! Мутпа соны!» Ятлав ятлагандай, сосы соьзлерди кайта-кайта айтады, сонъ ястыкты кушаклап, ялгызлыгын коьз яслары ман ювады. Коьз яслар шаркынынъ алавын алып, яллаган сезимлерин сувытып, енъиллик эндиреди.

Янъы йылга анъсыздан Ибрагим келип калды. Ол кызды школадынъ янында карап туры эди. Кедединъ бети азгандай, сызынкы коьринеди. Оьз уясын тапкан кустай, Райханнынъ юреги бирден йылынып кетти. «Бир исси хат язган болса, суьйимине ынанып, Элдарды муткан боляк эдим», – деп кыз ойланды. Каранъа туьскенде, паркта йолыктылар. Кыз янасканлай, Ибрагим оны оьзине тартты эм ийинлерин, шашларын, бетин сыйпап баслады.

– Райхан, уьйленейик, мен сени кыста айтгырарман, язлыкта ок той этермиз, – деди кеде акырын сыбырдап.

Кыз уьндемей басын онынъ кенъ коькирегине салды. «Мине меним шынты наьсибим», – деп юрегине айтты.

– Неге йылайсынъ? – деди кеде исси сыбырдап.

– Мен наьсипли, – деп кыз ястынъ колларын кысып ыслады. – Биз дайым да бирге болармыз, бизге баьри де куьнлеп карар, биз... биз кайдай аьел куьрармыз...

– Суьйгеним, ялгызым, аявлым! – дейди Райхан ялынлы эринлери мен кедединъ эринлерин излеп. Соьзлер юрегиннен шыкканга, кыз оьзининъ не деп айтканын эситпей эди...

Ызы боляк.

**Магомет КИРИМОВ,
КЧР халк язувшысы**

АЪР БИР СОЪЗИН ЮРЕГИННЕН ОБЪТКЕРГЕН

Россия маданиятынынъ сыйлы куллыкшысы, Совет баспасынынъ отличниги, Карашай-Шеркеш республикасынынъ сыйлы журналисти, «Ногай давысы» газетасынынъ культура боьлигининъ редакторы Борисбийдинъ кызы Тамара Дышекова бизим ногай адабиятына эм журналистикасына озьининъ ийги косымын эткен.

Кырк йылдынъ бойында «Ленин йолы» эм «Ногай давысы» газетасынынъ бетлеринде шыккан хабарласувлары, очерклери ногай маданиятынынъ бияласы болдылар, деп айтпага тийисли. Коьп йыллардынъ узагында сулыплы журналист адабият яратувшылыгында да калемин сынап, озьин язувшы деп айттырды. Тамара Дышековадынъ ятлавларына эм кара соъз бен кепленген адабият яратувшылыгына тийисли эс эткен ногайдынъ белгили язувшысы эм шайыры Фазиль Абдулжалилов.

Тамарадынъ «Ялын» деп аталган биринши шайырлык йыйынтыгы 70-ншы йылларда дуныя коьрди. Йыйынтыкка кирген ятлавлар язувшыдынъ калемининъ астыннан шыккан биринши асарлар болдылар. Солды да биринши ятлавлардынъ шийли-писли болган ерлери де бар. Арбатында Борисбийдинъ кызы Тамара, писип еткен затлар язаягына, эсли шайырлар, язувшылар, бек сенген эдик. Эм кыскажаклы бизим сенуввимизди акламага шалысты.

Туьнегуьнлерде Тамара Дышековадынъ «Узак болсын оьмиринъиз. . .» деп аталып экинши китабы шыкты. Хайырлы саьатке! «Улым Солтанга» деген багыслав ман биринши кесеги ашылады. Бу соъзлерди юрегинъди иритпей, коьнъилинъди сызлатпай окып болмайсынъ. Сол сыдыраларда Тамара-карындас улынынъ яшавга куванып яшаялмайтаганын, ярык дуныяга термилип ятканын куьнде коьрип, юреги сыгылады:

**Ийги куьнде
Орынынъа ийилип,
Кайдай соъзлер
Сага, балам, айтайым?
Юрегимнинъ
Ший ярасы битпейди,
Оны калай
Кан тасытып кармайм?**

Сол ок багыславда Тамара-карындас улынынъ ян досы, келини Нуриятка аьелдинъ авыр бактысын суьйрейтаганына ана разылыгын билдиреди:

**Аллах берген
Сага алал косакты,
Нуриятты
Мен кызымдай суьемен.**

**Яслыгын-ав
Сени карап аткарды,
Шал басымды
Алдында мен иемен.**

Бактысы соьйтип кайгылы туьзилгенине де карамай, Борисбийдинь кызы Тамара юрегин йоймай, аьелдинь диреги болып, алтындай эки аьруьв йиенининь ата орынын толтырып, халк сьйлавын тавып яшаганы йигитлик тувылма? Кыскаяклыдынь касиетининь кеньлигине, аьдемсуьерлигине, тулпарлыгына карап тек сукланмага болаяк.

Тамара Дышековадынь «Узак болсын оьмириньиз...» деген китабининь экинши кесегине автордынь соньгы йылларда язган ятлавлары киргенлер. «Атамыздынь коьзиннен» деген ятлавында уьй артындагы карт алма теректи атасынынь коьзиннен коьрип суьетаганы акында айтады:

**Курымасын,
Алма терек яшасын,
Атамыздынь
Биз коьзиннен коьремиз.
Тамырлары
Дем берсинлер терекке,
Атамызды
Оьлмеген деп билемиз.**

Кайдай уьйкен сезим мен язган шаир «Авылым» деген ятлавын. Тамара-карындас оны суьйген авылы Карамурзайга, кавгадан соньгы авыр йылларына багыслаган.

**Москвада
Кызыл Майдан тоьрине
Авылыма
Эстеликти салсынлар.
Дунья коьрсин
Не шеккенин юртымнынь,
Коьргенлери
Эслеринде калсынлар.**

Ятлагда согыстан кайтпаган йигиттинь бир заманда яс болган анасы замансыз каьвдиреп картайганы акында шаир окувшыдынь юрегин сызлатып язады:

**Улы уьшин
Анасынынь пенсиясы
Шайы мынан
Оьтпегине етпейди.
Ямпик уьйде
Кешелерде уйкламай
Кумар коьзлер
Ясларыннан кеппейди.**

Тамара-карындастынъ сол ятлавы карт абайлар акында язган ятлавы ман эжувлесип келеди. Сол абайлардынъ авыр бактыларын язувшы коьз алдынъа келтирип, булай айтады:

**Бир заманда бетлеринде
Нур ойнаган кызлар эди.
Йыллар кетип, кызганмайын
Аьейлерге картлык келди.
Артлы-артыннан яс келинлер
Тул хатынлар болдылар.
Кумар коьзлер яска толып,
Ялгызлыкта калдылар.**

Тамарадынъ яратувшылыгынынъ оьзеги болып, онынъ оьз авылына, тувганларына аьсиретли сезими озады. Босына тувыл, онынъ энъ де суьйген сезимлери авылы ман, суьйген аьдемлери мен уьзилгисиз экенин коьресинъ.

**Ана юртым –
Карамурзай авылга
Мен синълиме
Конак болып келемен.
Олтырмайды
Тынышына Оьлмесхан,
Сыйламага
Асыкканын коьремен.**

Тамара Дышекова «Рамай-акайдынъ тоьбеси» деген ятлавын Карамурзай авылыннан Уллы Аталык кавгадынъ катнасувшысы, сыйлы авылдасы Рамазан Мелушевтинъ ярык эстелигине багыслаган. Бу шыгармады автор ятлав демей, поэма демеге де болаяк эди. Неге десе ол Рамазан-атайдынъ, кавгадан авылга кайтканын, орманшы болганын, кыстынъ каты куьртикли заманында балаларга тоьбешиктен зырганамага шаналар ясаганын эм коьнъили бузык куьнде Тамара-карындастынъ анасына коьыз тарттырып, аьвелгиди коьз алдына аькелгенин коьрсетеди. Кайдай куьшли, яркын келбетлеп билген Тамара сол йыллардагы авыл балаларынынъ бактыларын, олардынъ касиетлерин, айкасувларын, ясы уьйкеннинъ балаларды суьйгенин. Асардан бир неше сыдыра келтирейим.

**Рамай-акай
Сондай ийги болганда
Суьйди оны
Орамдагы балалар.
Тоьбесинде
Шана тевип кыс бойы,
Ойнадылар
Эр балалар, яс кызлар.
.....
Яслыгында
Кобан бойга айтылган,
Анам болган**

**Вай-вай деген кобызшы.
Тек анамнынъ
Тартувларын яратып.
Тынълап турган
Арымайын агашшы.**

Тамарадынъ анасы Муъсирхан-аьптей тек кобыз тартып калмай, эки билекти туърип, яшавдынъ кайдай туъзилесинде де авыл аьдемлери мен бир болып, ашлык-яланъашлык йыллардынъ зыкысын бирге шеккен. Ятлавларын аьлемет йылы, аьсиретли соьзлер мен язган. Бу ятлавларды окысанъ, Тамара-карындас анасын эпсиз бек суьйгенин сезесинъ.

**Козден тайып,
Козньилимнен кетпединъ,
Оьлген куьнинъ
Буьгуьнгиндей эсимде.
Ишер сувынъ
Таъвесилди, етпеди,
Сагынганда
Мен коьремен туьсимде...**

Тамарадынъ атасы Борисбий агай бизим якларга Кабарты ериннен куйынлы язалав йылларында тентиреп келген. Онынъ тукымы кабарты мырзаларыннан болган. Каты язалавга ушыраган аьдемди карамурзайшылар бир куьн де ят коьрмедилер. Борисбий агайды танълыгы, ногайлардынъ аьдет-йолларын сыйлаганы, ногайша суьйип соьйлейтаганы ушин сыйладылар. Авылдастар мисаьпирге оьзлерининъ сыйлавларын билдирип, уьйининъ капысын: «Эй, кабардей, уьйдесинъме?» – деп ашатаган эдилер. Кызы Тамара яшавын ногай маданияты ман байланыстырганына Борисбий агай оьктемсийтаган эди. Муъсирхан-аьей балаларына куьевининъ тувган якларына термилип яшаганы акында булай деген:

**Билмегенсиз
Атанъыздынъ хабарын,
Айтаялмады
Тамагына тыгылып.
Эске туьссе
Тувган-оьскен ерлери,
Йылай эди
Яслар тоьгип, сыгылып.**

Бу сыдыраларды окысанъ, тувган ериннен тентиреген эр киси ушин юрегинъ сызлайды. Борисбийдинъ кызы Тамара китабинде аьдемлерди бир бирлерине ийгилик этуьвге, алал болувга шақырады. Ол кайсы аьдемге де тек яхшылык этпеге шалысып яшайды. Шаирдинъ касиетининъ сол акыйкатлыгын «Ийгиликти кызганма» деген ятлавында коьремиз:

**Ийгиликлер
Бу дуняда коьп тувыл,
Коьнбиллерди
Кенъ ашайык аьдемге.
Кызганмайык
Аьруьв соьзди айтпага,
Зем-зем болар
Айткан соьзинъ аьр кимге.**

«Узак болсын оьмиринъиз...» деген китабте окувшы балалар ман, табият пан байланыслы темаларга язылган ятлавларды да табаяк. Ыйнансанъыз, окувшылар, мен ногайдынъ таза шебер тили мен язылган шыгармады суьйип окыдым.

Тарих эм илми шыгармалары

Элдар ИДРИСОВ,
тарих илмилерининъ докторы

РАВИЛЬ ДЖУМАНОВ – АЪЛИГИ АСТРАХАНЪ НОГАЙЛАРЫ- НЫНЪ БИРИНШИ МИЛЛЕТ ЕТЕКШИСИ

XX-ншы юзйыллыктынъ ызында бизим элдинъ аьдемлерине уьйкен туьр-ленислердинъ шайыты болмага туьсти. СССР ватаны бузылып, окиметимиз баска йолга коьз салды. Социализмнен капитализмге коьшпеге керек эди.

Сосы себептен ямагат политикалы яшавда янъы коьгалыслар басланды. Айтпага, миллет маданияты ягыннан янъы етекшилер шыктылар. Олар миллет халкларынынъ коьп соравларын коьтермеге суьйдилер.

Равиль Утемухамедович Джуманов сол биринши етекшилер сырасында эди. Ол Астраханъ областининъ ногойларынынъ миллет политикалы коьгалысын басшылады, биринши болып негизин салды.

1990-ншы йылдынъ басында Р.Джуманов «Бирлик» деген ногой маданият куьбин (или кублы) туьзеди. Бу ямагат иске Равиль Джуманов алдынгы яшавы ман аьзир эди: билими гуманитар беттен, ногойлардынъ этнографиясы бойынша коьп материаллар йыйган, оннан сонъ аьдемлер мен туьрли уйгынлав ислерин де юриткен, эткен исине де бек шугыл айланып болады. Касиетининъ бу аьзирлиги ол заман бек керек эди. Неге десе ногойлар касында «Дуслык» деген татар бирлиги, «Жолдастык» деген казах туьзилиси тувган эдилер. Оьзлерининъ ким экенин аьруьв билмеген ногойлар баска туьзилислерге де кете эдилер. Сосы себептен 90-ншы йыллардынъ басында «Бирликтинъ» етекшиси эм онынъ коьмекшилери халк арасында коьп болдылар, анълатув ислерин токтамай юриттилер. Оьзлерининъ дурыслыгын областьтинъ вакиллерине де анълатпага туьсти. Коьмек этеектен алдын окимет басшылары «Бирликтинъ» аьр бир куллыгын тергеп, онынъ келеектеги пайдасын ойлап турдылар.

Равиль Джуманов сондай кыйын аьлде озин де, коьмекшилерин де берк ыслады, шекленмеге, коркпага бермеди, кене де бу ис халкка керегин анълап, уьйкен сеним мен алдыга юре берди.

«Бирликти» курганлай ок, етекшиси бир неше программалар туьзди: «Джанибеков окувлары», «Ногой маданиятынынъ Куьнлери», «Шешекейлер» эм сондай баскалары. Бу программалар уьйкен область ислерине айланып яшавга эндилер. Солай ок Астраханъ каладынъ телевидениеси эм радиосы ана тиллеринде (ногой, татар, казах) туьрли передачалар юриттилер.

Равиль Джумановтынъ аьрекети мен «Джанибеков окувлары» областьтинъ культура эм туризм Министерствосынынъ «Вехи истории» деген программасына кирген эди. Сога коьре ол куллык йылда да бир кере юритиледи, Министерство коьп яктан ярдам береди.

«Джанибеков окувларына» белгили тарих алимлери, маданият эм саният усталары, окытувшылар туурли ногайлар яшайтаган регионлардан келедилер. Коьп йыллар бу программага А.Джанибековтын кызы Софья Калмыкова-Джанибекова келип турды. Ызгы заманларда А.Джанибековтын уныклары Марат, Ренат эм Владимир бу исте ортакласадылар. Р.Джумановтын талабы ман Астрахань калада «Кизлярская» деген орам улица «Просветителя Джанибекова» деп аталады, солай ок А.Джанибеков тувган уьйдинь касында келектеги эстелик куралув уьшин уьйкен тас салынган.

Равиль Джуманов биринши курстынь студентлери уьшин танысув кешлигин йылда бир кере оьткеретаган эди. Кешликке Астрахань каладын институтларында, колледжлеринде окып баслаган ногай яслары йыйыладылар эм танысадылар. Олардын арасында Дагыстаннан, Чечнядан, Ставрополь крайыннан келгенлер коьп болады. Бу программада Астрахань каладын администрациясы «Бирлик» пен косылып куллык этеди.

Кешликке келгенлерге бас деп ногай шай эм бавырсаklar бериледи, сонь маданият планы бойынша концерт коьрсетиледи. Домбыра сазы, ногай йырлары, ногай биювлери яслардын коьнъилин коьтереди, миллет сезимин беркитеди.

Мен ондай кешликте биринши йол 1996 йыл болдым. Ол заман Астрахань окимет университетининь доьртинши курсында окыйтаган эдим, сога коьре мени каладын администрациясы коьп кепте шақырды. Кешликте Асият Тлековадын йыраганы эсимде калган.

Сол ок йыл Астраханьде регионлар аралык конференциясы озды. Онда мен ногай тарих алимлери Рамазан Керейтов пан, Леонид Арсланов пан, Виктор Викторин мен таныстым, «Дослык» ансамблининь оьнерин карадым, онынь диреторы ман хабарластым. Бу затларды эсима алуудын маьнеси бар. Ногай тарихине, ногай тилине, ногай анъларына анъсыздан юрегим ашылып, каным ата-бабалардын тамырына тартылып, университетти биткенше дурыс йолды сайладым. Олай дегеним, ногай тарихи мен бактымды байламага суьйдим.

1997 йыл университетте студентлер советининь куьши мен экология сораулары бойынша конференция озгардык. Коьшип-коьп яшаган ногайлардын мысалы ман мен де шыгып соьйледи. Конференциядан сонь мага Равиль Джуманов янасып, бирге ислеик деп айтты.

Астрахань губерниясынынь курылувына 280 йыл болганда, карагаш ногайларынынь этнографиясы бойынша мен соьйледи эм оьзимнинь «Бирлик» пен ислеуге аьзир экенимди анъладым. «Село Малый Арал» деген авыл туьзилisine байрам оьткердик, сонь ногайларды яшаган осал ерлериннен Раствопуловка деген уьйкен авылга коьширге Равиль Джумановка ярдам эттим. Бу сорау кыйын эди, ама Джуманов коркпады, ямагат куьшлерин де коьтерди, пропаганда исин де юритти. Коьшкен ногайлар янъы ерге тез уьйренсин деп ол «Создание социокультурного центра при СОШ им. А.Джанибекова» деген проект аьзирлеген эди, тек ол программа яшавга энмеди.

Равиль Джуманов «тархиши алим» деген атты алмаган болса да, юреги мен, эткен ислери мен шынты тарихши эди. Онынь язган тарих макалалары дурыс эм терень акыл барын коьрсете эдилер. Ол коьп сорауларды коьзгады: Астрахань каладын курылувы, юртлы татарлардын кайдан шыкканы, ногайлардын тукумлары эм кыйыны, туьрк халкларынынь тарихинде ыз калдырган хатынлардын маьнеси эм сондай баска темалар. Солай ок Астра-

хань ногайларынынъ тарихи эм этнографиясы бойынша очерклер язган эди.

Уйгынлау куллыкларда Р.Джуманов коьбисинше ялгыз ислемерге суьетаган эди. Касиети де бир аз авыр эди. Коьмекшилердинъ тактаусыз ислегенин суьйгенге де, коьбисиннен айырылды. Уьйкен уйгынлау ислерде Равильдинъ ярдамшылары, аьдетинше, чиновниклер эм олардынъ бсашылары, ногайлар болса шетте калатаган эди.

Сосы себеplerден 1996 йыл «Бирликтинъ» председатели этип ногайлар Абдурахман Махмудовты сайлайдылар. Касиетине коьре ол да етекши, тек баскалай етекши. Ямагат исине дейим Махмудов бизнес пен каьр шеккен, белки, сога коьре болар, янындагы коьмекшилер мен ортакласып ислевди тез бажарды. Астрахань калага баска регионлардан коьшип келген ногайларман да танысып, олардынъ арасыннан ямагат исин суьетаганларды «Бирликке» алып, баскалай ис этуьвди коьрсетеди. Онынъ заманында «Бирлик» куллыкшылары «Дослык» эм «Шешекейлер» ансамбльлерин де алып, бир неше кере Турцияга барганлар.

«Бирликтен» босаган сонъ Равиль Джуманов археология экспедициясына косылып, Ногай Ордадынъ бас каласы болган Сарайшикке илми тешкеруьвлерин этпеге кетеди.

2000-шы йылда Р.Джуманов кайтадан «Бирликти» басшылаган эди.

2002-нши йыл болса областьте ногайлар уьшин тагы да бир ямагат организациясы туьзиледи: «Молодежный центр ногайской культуры «Эдиге» деп. Оны Рафик Абдуллаев етекшилейди. Коьп кетпей «Бирлик» пен яслар куьби «Эдиге» ортак тил тавып, бирлесип куллык этедилер.

Яслар уьшин ашылган «Эдигединъ» маьнеси оьсе эди, неге десе бу Орталыкта кеделер эм кызлар табиат берген талапларын кулланмага амал тапкан эдилер. Оннан сонъ оьзиньдей ымтылыслы, оьнерши аьдемлер мен досласув, бирге ислев уьйкен наьсип эди. Сол ок йылларда биз («Эдиге» эм «Бирлик») Астрахань областининъ ногай авылында студентлердинъ Биринши сльтын оьткердик. Бу исте яслар куллыгынынъ область комитети де аьруьв коьмегин берди, солай ок Дагыстаннан, Карашай-Шеркеш Республикасыннан йьравшылар, биув ансамбльлери, халк инструментлерининъ Ногай оькимет оркестры, Ногай оькимет драмтеатры келген эдилер. Астрахань областининъ оьзинде тувган яслар талаплы конаклар ман танысадылар, олардынъ усталыгы ман оьктемсидилер эм олардан коьрим алмага шалысадылар. Кайдай пайдасы коьп булай ислердинъ! Онда белсенли катнаскан бир яс та соньында яман йолга туьспеек болар.

2006 йылдынъ май айында Равиль Джуманов «уставта язылган баьри борышлар да шешилген» деп «Бирлик» ямагат куьбин япты. Сол заманнан алып «Эдигединъ» яваплыгы оьсти, энди алдыга шалымлы, аьрекетши яслар шыкпага керек эдилер. Ушынлайын да, халк болган ерде, оьнерлик соьнмейди экен. Альберт Бегалиев, Бекмурза Кудайбердиев, Мурат Ваисов, Ислам Сатыров, Линара Иргалиева, Регина Утебалиева эм баска яслар белсен кепте ногай маданиятына оьз косымларын этип басладылар.

2012 йыл Равиль Джуманов, яслардынъ талабын коьргенде, коьмек этпеге суьйди. Онынъ шалысувы ман ногай маданиятын оьстируьв эм саклау уьшин уьш регион арасында договор туьзилди: Астрахань областининъ Красноярск районы, Дагыстаннынъ Ногай районы эм Ставрополь крайынынъ Нефтекумск районы. Сол соьйлесуьв бойынша бир неше уьйкен куллыклар юритилди, аьли де договордынъ куьши таймаган.

Ызгы кере мен Равиль Джуманов пан больницада йолыктым, ога Ислам Сатыровтынъ (яс режиссер) «Камбак» деген киносы бойынша хабар айтпага суьйдим. Маразы авыр болса да, Равиль Джуманов мени бек эс берип тынъ-

лады, сонъ келеекте этилинеек планларды сорады, оъз маслагатын айтты. Коьп кетпей, 2014 йылдынъ 10 декабрь куьнинде яс уьйкенимиз ян берди.

Равиль Джумановтынъ эстелигине деп быйыл биз Татарская Башмаковка авылында, онда биринши миллет етекшимиз ызгы заманларда яшаган, «Джанибеков окувлары» деген исти юритеекпиз. Р.Джуманов оъзи яраткан темалар бойынша илми докладлары оқылаяк. Договор туъзилген уьш регионнынъ ногай районларыннан делегациялар келмеге керек. Ясуьйкеннинъ кызы Сания эм кедеси Рамай аталарынынъ баъри де китаблерин яслардынъ орталыгы «Эдигеге» бергенлер. Сога коьре биз Приволжский районнынъ Растопуловка авылында, онда коьп ногайларды Р.Джуманов оъзи баска ерлерден коьширмеге талап эткен, аксакалымыз атлы библиотека ашпага карар алганмыз.

Астрахань область ногайларынынъ аьлиги миллет маданият козгалысыннынъ Равиль Джуманов биринши етекшиси, биринши болып онынъ негизин салувшысы. Бизим ногайлардынъ миллет сезимин тувдырар уьшин Равиль Джуманов, коьп шегип турмай, оъз яшавын сол иске берди, халкынынъ тарихи туьзелгенине куьезленди.

КОШАНОВА С.Н.,

оқытувшы

АНА ТИЛ ЭМ АДАБИЯТ ДЕРИСЛЕРДЕ МАЪСЕЛЕЛИ СОРАВЛАРДЫ ШЕШУЪВ ЙОЛЛАРЫ

Ана тилин эм адабиятын окув – халкынынъ тарихи, маданияты ман танысув болады. «Ногай тил» дериси мектебтинъ ортак билимлендируъв йосыгында гуманитарлык дерислердинъ ишинде окувшыдынъ аьдемлик табиятын кеплевде катнасканы уьшин айырым баалы орынды алады. Тил оьсип келген яс аьдемнинъ билимин, эдаплыгын, психология аьллерин эм яшав йолын кеплемейди. Окувшы мектебтен бас деп оъз миллетининъ маданиятлык асабалыгына уьйренмеге болады.

Ногай тилин билуъв окувшыга баска тюрк тилли миллетлер мен катыспага эм олардынъ адабият эм маданият байлыклары ман таныспага амал бередиди. Тилди билуъв баска яшав сулыпларына да уьйретеди. Сол себебли бу деристен билим программа теренъ эм маьнели, тилдинъ грамматикалык айырым белгилерин ашык коьрсеткен, окувшылардынъ ясларына коьре туъзилген документ болмага тийисли.

Орта мектебте ана тилди оқытувдынъ бас борышлары:

1. Тил теориясыннан билим беруъв; тил мен аркалы ислетип уьйретуъв; туьрли ислерин эттирип, авызлама эм язба тиллердинъ сулыпларын (айтув, тынълав, аньлатув, тергев, айырув, язув) теренлетуъв эм беркитуъв боладылар.

Бу куьнлерде Россияда баъри ямагат тармакларында уьйкен туьрленислер барады. Сондай туьрленислер билимлендируъв программасында да бар, неге десе янъы федераллык оькимет билимлендируъв стандарты киргистилген. Ана тилин оқыта келип биз, оқытувшылар, тек окувшыларды уьйретип калмай, олардынъ билим байлыкларын оьстируъв йорыгында аьр яклап тербиялаймыз эм тувган тили мен кызыксындырамыз. Оқытувшыларга сол исти бардырмага кыйын, неге десе окув китаблер, янъы программага методикалык кулланмалар йок, эм сондай баска туьрли маъселелер де бек коьп. Соннан себеппиз оъз исимизде биз окув материалын беруъвде окувшылардынъ аньламлык аьрекетин белсинли эткендей, олардынъ авызлама эм язба соьйлемлерининъ

маданиатын коьтерип болгандай амаллар эм йосыклар кулланамыз, туьрли сынас ислерин беремиз.

Оьз дерислеримде тербиялы, языкшыл, абайлы, окымага авас болган окувшыларды тербияламага шалысаман. Айтпага, 5-нши класста ногай тилден «Элиппеди» оьткенде, боялма-китабтеги ятлавларды уьйренемиз, аьрипли диктантлар язамыз, санлы эм сондай баска ислер этемиз.

Проект ислери: «Создинь аьели яде кардаш созлер». Оьзимизди тергейик деген боьликте туьрли соравларга яваплаймыз эм тестирование оьткеремиз. Бирерде 5–7-нши класстарды косып мен «Акыллылардынь сынасы» деп ойын озгараман, 5–11-нши класстардан эки куьпке боьлингендей экисер окувшы алып «Билимлик ойын» (15 сынастан туьзилген) озгараман – бу куьшли окыйтаган балалар ман ис болады.

Сондай проектли ислерди адабият дерислеринде де озгармага шалысаман. Проект ислери туьрли темаларга бериледи: «Бурынгыдан бир дурбаттынь тарихи», «Дослыкты баалап бил», «Меним уьй айванларым», «Ветеранга савкат». Мысалы: С. Капаевтинь «Тандыр» (11 кл.), К. Оразбаевтинь «Аллы ясыл, шоьлим сен» (10 кл.), С. Капаевтинь «Эски уьйдинь соньы» (9 кл.) деген шыгармаларын окыган сонь, мунавдай проектли ис бериледи.

Проекттинь туьзилиси.

Темасы: «Элимнинь тарихине аьелимнинь косымы», 9–11 класстар.

Оьзгериси: Яратувшылык ис.

Маьселеси: Аьелимиздинь тарихин, тамырларымызды, тамгаларымызды, яс уьйкенлеримизди коьп аьруув билмеймиз. Не уьшин? – Аьел аьдетлеримиз йойылып барады, кызыксынмаймыз. Не этпеге керек? – Аьелимиздинь тарихин уьйренуув. Калай? – Кардашларымыздан, ата-тетейлеримизден сорап билуув; бурынгы документлерди тешкерип тергев, аьелдинь бурынгы дурбатларын излестируув.

Тамамы: Сочинение язув.

Сосы проект уьстинде ислегенде окувшылар туьрли маьселелерди шешеди: 1) Туьрли альбомлардан дурбатларды яде суьвретлерди карайдылар, яс уьйкенлерден кашан эм кайда туьсирилгенин биледилер. Янындагы аьдемлердинь бактыларын сорастырадылар. 2) Бу ис яс уьйкенлер мен ясларды ортакластырады. 3) Яслар сол замандагы аьдетлердинь, ойынлардынь акында билимлерин теренлетедилер.

Йогарыда айтып кеткен ислер дерислеримизди кызыксындырып, окувшыларга темады терениннен аньлавга ярдам болады.

МАВЛИМБЕРДИЕВА З.У.,

окытувшы

НОГАЙ ТИЛ ДЕРИСЛЕРДЕ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КУЛЛАНУВ ЙОСЫКЛАРЫ

Мектебтеги балалардынь билимин биз, окытувшылар, арттырмага, колымыздан келген шаклы, шалысамыз. Яньы заманга келистирип, билимлендируув тармагы да туьрленеди. ФГОС бойынша, аьр дериске аьзирленуув де туьрленген, яньы технологияларды кулланмай болмайды. Биз де оьз дерислеримизде туьрли яньылыкларды кулланмага шалысамыз. Аьр бир метод балалардынь яратувшылык талабын оьстируувге себеп болады, олардынь окувга аваслыгын оьстиреди.

Балаларды кызыксындырмага шалысып, мен оьз дерислеримде туьрли куллыклар озгараман: таянма конспект, дидактикалык ойынлар, лингвистикалык борышлар. Ойын технологияларга уьйкен эс этемен, неге десе ойнай келип, 5–6 класс балалары туьрли кыйынлыклары болган борышларды толтырадылар.

Баслангыш класслардан келген балалар коьп янъылыктар ман йолыгадылар. Оларды кызыксындырар уьшин, дерислерде туьрли ойынлар кулланаман. Мысалы: «Ногай тилининь эллипеси» деген темады оьткенде «Ясырынмавык» ойын ойнаймыз. Экранда эллипе бойынша кыска ятлавлар язылган, балалар сол ятлавларда ясырынган, тек ногай тилинде кулланылатаган аьриплерди белгилейдилер, ким сыдырады биринши болып толтырса, сол енъуьвши болады.

«Сингармонизм законы» темасын оьткенде, «Янъылыктарды туьзетейик» деген ойын ойнаймыз. Бир осал окыйтаган бала диктант язганда янъылыктар йиберипти. Эгер сол янъылыктарды туьзетсенъиз, тек ногай тилинде карсы келетаган бир законга йолыгасыз.

«Ясырынмавык» ойынды «Лексика» боьлигин оьткенде де кулланаман. Окувшылар деристе ятлавларда яде юмактарда ясырынган омонимлерди, антонимлерди белгилейдилер.

6-ншы класста кайдай болса да бир темады тамамлаганда дерис-практикум озгараман. Балалар корректор эм тилмаш куллыгын юритип ойнайдылар. Онда орфографиялык куьрес те озгарамыз.

Патриотлык сезимлерин оьстируьв мырад пан «Бирев де мутылмаган, бир зат та мутылмаган» деп атап дерис озгараман. Сосы деристе ногайлардынъ арасыннан шыккан баьтирлер мен танысамыз, туьрли борышларды толтырамыз. Дурыс толтырганларга кызыл байрак бериледи. Кайсы куьп коьп байрак казанса, сол куьп Енъуьв куьнин ювыклатады деп белгилеймиз.

Оьз дерислеримде, боьтен де тамамлав дерислерде, шоьл мен байланыслы текстлерди тавып, бизим тувган еримиздинъ ярасыклыгын коьрсетпеге шалысаман. Окувшылар язык мезгили мен байланыслы текстлерди артык суьведилер.

Оьз ис сулыбымнан дерис-элкезуьв мен таныстыргым келеди (бкласс).

Деристинъ темасы: Ат. Байыр эм ортак атлар.

Деристинъ мырады: Ат акында билимлерин бегитуьв, байыр эм ортак атлардынъ баскалыгын анълатув.

Деристинъ барысы:

1. Саламласув.

2. Арт кайтарув. Оьткен темады бегитуьв мырад пан соьзлик диктант озгарув.

Коьгоьлен, совхоз, кысы-язы, буьгуьн, кайзаман, аьпер, кап-кара, аькел. (Берилген соьзлер кайдай соьзлер болады? Олар кайдай йосык пан ясалган?)

3. Экранда: Шыбын, бел, кырк, бал, бав, аяк. (Берилген соьзлерден кабатлы соьзлер туьзинъиз.) Тактага шыгып язадылар.

4. Экранда: Аттынъ суьврети.

5. Байыр атлар: Эдиге, Нурадин, Суьйимбийке.

6. Йыйма: Ногай шоьлим кенъ ййылып тоьселген.

Экранга карап, буьгуьн биз не акында соьз бардыраягымызды ким айтар экен? Суьвретке каранъыз, язылган соьзлерди окынъыз. Дерисимиздинъ темасы кайдай экен?

7. Буьгуьнги темамыз «Ат» болганнан себеп, ол соьздинъ маьнесин шешейик.

а) Ат – уй айваны, б) Ат – аьдемнинь, айванлардынъ, калалардынъ, йылгалардынъ байыр атлары, в) Ат – соьйлем кесек.

Соравлар: Соьйлем кесеги – ат неди билдиреди эм кайдай соравга явап болады? Предмет деген туьсимге грамматикада не киреди? Йогарда берилген байыр атлар ман йыймалар туьзиньиз.

5. Буьгуьн бизим дерисимиз: Элкезуьв.

Экранда Ногай районнынъ картасы. Йогарда айтылган уьш анъламды бирге косып, ногайдынъ энъ алал айваны – атка минип бизим районымызды кезип, байыр эм ортак атларга артык эс этип, билимлеримизди арттырмага шалысайык.

Бас деп, районымызда кайсы авыллардынъ атлары кабатлы соьзлерден туьзилгенин эске алайык: Батыр-Мурза, Сылув-Тоьбе, Кунбатар, Терекли-Мектеб, Уьйсалган, Орта-Тоьбе, Карагас, Кара-Сув.

Сизге уьйге борыш берилген эди: авыллардынъ атларынынъ маьнесин шешпеге, неден себеп оларга сондай атлар бергенин тешкерип анълатпага. Ким кайсы авыллардынъ атларынынъ маьнесин шешкен экен?

Оьзимиздинъ кезуьвимизди элиппе бойынша, Батырмурза авылдан баслайык. Ким шешер бу авылдынъ атынынъ маьнесин? (Экранда авылдынъ суьвретин, бар болса, авылдынъ белгисин коьрсетпеге тийисли.)

– Батырмурзаев Зейнулабид – Кавказда партизан коьгалыстынъ басшысы болган, ога багыслап авылдынъ атын атаганлар. Батыр-Мурза Терекли-Мектебтен 12 шакырым ерде орынласкан.

Атлымыз Куьнбатарга йол алды, тек ога коьмек керек, берилген борышты толтырсаньыз, ога ярдам этерсиз (йолавшымыз бир такпакты эсине алалмайды, неге десе бир неше соьздинъ косымшалары туьсип калганлар, сол косымшаларды язбага керек): Кылык кыз... керек, кыз... да бек йигит... керек.

Куьнбатар авылы акында не билесиз? Авылшылар не мен каьр шеккенлер? (Экранда авылдынъ бир белгисин – туьрлише ойылган кийизлердинъ суьвретин коьрсетпеге болады.)

– Хатынлар кийиз басканлар деп айттык.

Борыш: Кийиз деген соьзди келис пен туьрлендириньиз.

«Ат арыды – тон тозды» – деген соьз бар ногайда. Соьйтип бизим йолавшымыз Куьнбатардан шыгып Тереклиге йол алды, ама кенъ яйлакка коьз салды, ял алмага токтады, сонда онынъ бурнына ногай шоьлининъ белгили бир оьсимлигининъ ийиси сокты. Ол кайдай оьлен экен? Ювсан акында ким айтар? Тагы да кайдай шоьл оьсимликлери сизге белгили? (Экранда шоьлде белгили оьсимликлердинъ суьвретин коьрсетпеге болады. Олар кайдай атлар экенин балалар айтадылар.)

Ат арыслап, ер карыслап, йолавшымыз Терекли-Мектебке келип етти, сувсады, оьзи де арыды, бир артезиан акында эситкен эди, тек каерде орынласканын муткан. Сиз ога коьмек этпесенъиз болмайды: Ким казган сосы артезианды? Кайда орынласкан? Авылга неден себеп сондай ат тагылган? (Экранда артезианды, биринши мектебти, тагы да белгили ерлердинъ суьвретлери бар болса, коьрсетемиз.) Берилген борышты толтырсаньыз, йолавшымыз оьзининъ бир ювыгынынъ уьйин табар эди. Кайсы орамда экенин муткан.

Берилген йыймаларда яньылысларды туьзетиньиз:

**Шай ишпеге олтырып,
Аяз алдым колыма.
Куьл шыкты деп куванып,
Сувга карап ювырдык.
Аньшы барып орманга,
Куьлки аькелди авылга.**

13. Йолавшымыз ювыгынынъ уьйин тавып кирди. Сол уьйдинъ келини мисаьпирди карсы алды, асын да берди, касын да берди. Сол уьйдинъ баласы, байлы атты коьрип, конактынъ колын алмага кирди. Сонда мисапир: Атынъ ким? – деп сорады. Етиата, – деди яс.

– Мундай атты биз алдын эситпегенмиз. Сиз озьинъиздинъ атларынъыздынъ маьнесин билесизбе?

– Етиата ногайша - алты арка: Ата, Ул, Немере, Тобере, Шоьбере, Шоьпшеке. Шоьпшеке тувганда, Етиата деп атаганлар, наьлет болмасын, етиатасын бала мутпасын, кардашлык байланысты шоьптей курытпасын деген маьнеде.

– Ким озьининъ ети атасына дейим биледи? Соны билсе, йолавшымыз Сылув-Тобье авылына йол алаяк эди. (Экранда, балалар озьлерининъ ети атасынынъ атларын язып яде сувьретлеп коьрсетпеге болады.)

14. Сылув-Тобье авылына да еттик. Бу авылдынъ аты кимге белгили? (Экранда тарихте белгили тоьбединъ сувьретин коьрсетемиз.) Атлымыз айлак арыды. Энди сизинъ кишкей хабарларынъызды тынъламага деп бир уьйкен теректинъ салкынына олтырды.

Тувдыртпа куллык: Байыр эм ортак атлар кулланып, «Меним аьем», «Меним анам», «Меним аьелим» – деген темаларга кишкей хабар туьзинъиз.

Бегитуьв: Буьгуьнги дерисимиздинъ мырады кайдай эди? Сол мырадымызга еттикпе? Не затлар ман таныстынъыз деристе? Алдын билмеген затларынъыз бар эдиме? Деристе кайдай айтувлар эм такпаклар кулландык? Кайдай соьзлердинъ маьнесин аньламадынъыз? (Соьзликлерге янъы соьзлерди яздырамыз.)

Белгилер салув.

Уьйге ис: «Ат туягын тай басар» деп атап кишкей ой язба туьзбеге.

Бар сондай куватлы аьеллер

АК НИЕТ, БЕРК СОЪЗ ЭМ ЮРЕК ЯЛЫНЫ МАН ТУЪЗИЛГЕН

Аьел деген аьдем уьшин не зат болады? Бириншилей, ол уый. Иши ювык эм суьйикли аьдемлерге толган уый. Сол уыйде аьдем оьзине тынышлык эм тирев табады, онда сени баьри де суьедилер эм сенинъ акынъда каьр шегедилер. Ол сав яшав оьзи туьзилетаган табан эм негиз. Биз баьримиз де аьелде тувамыз, сонъында оьсип, оьзимиздикин курамыз. Аьдем деген соьйтип яратылган эм яшав да сондай. Аьелде баьриси де бир-бирисине тенъ болмага керек. Ата-анады сыйлав, балаларга суьйимлик. Сенимлик, дурыслык эм юрек тазылыгы. Аьелдеги аьдемлер бир-бирисин колтыклайдылар. Аьр ким сав аьел уьшин оьзининъ бир уьлисин коспага тийисли. Уллы орыс язувшысы Лев Толстой: «Наьсипли аьдем сол аьдем, ким оьзининъ уьйинде наьсипли», – деген.

Йогарыда айтылган баьри акыйкатлык та Терекли-Мектеб авыл яшавшылары Суюндиковлардынъ аьелинде де тутылады демеге суьемен. Бу орта ясындагы бир тилли, бир ниетли аьел акында мага Ногай район ЗАГС етекшиси Барият Ярикбаева айтты. «Бизде сондай татым ийги аьеллер аз тувыл. Болса

да аьлиги заманда коьп деп те айтып болмаяксынъ. Аьелдинъ басы – Мурат Суюндиков ол бизим бурынгы ногай аьеллеринде эр аьдемнинъ сыйы эм аьел саклавда кыйыны кайдай уьйкен болувын шайытлайтаган буьгуьнги йигитлердинъ бириси. Онынъ аьели онынъ ак ниети, берк эр соьзи эм юрек ялыны ман туьзилген дер эдим. Сол уьйдинъ шешекейлери – олардынъ сондай ийги кепте тербияланып оьстирилген балалары. Бизде ногайда: «Ясларды мактаган да уялар, бетлеген де уялар», – деген соьз бар. Сога усап, мен, элбетте, куьнибурын оларды оьрге еткерип мактамага ымтылмайман, ама дурыс затты дурыс демеге суьемен. Суюндиковлардынъ балалары ата-анасынынъ маслагатын, кыйынын акламага шалысатаган балалар дер эдим. Олар аьвлетлерин кишкей заманнан билимли, куллык суьер, таза намыслы, уьйкенлерди сыйлап уьйреткенлер», – дейди Б.Ярикбаева.

Суюндиковлардынъ аелинде уш бала бар: уйкен кеделери Мурзабек А.-Х.Джанибеков атындагы Терекли-Мектеб авыл орта школасын алтын медальге оқып кутарып, бугуьнлерде элимиздеги аскер институтларынынъ бирисинде (атасы сонынъ каерде орынласувын айтпага ярамайды деди) окыйды. Экинши кеделери – Равиль ол да Москвадагы А.И.Евдокимов атындагы окмет медико-стоматологиялык университетинде билимин арттырады. Энь кишкейи Амина абли балалар бавына юреди эм быйыл куьзде школага биринши кере бараяк.

Мурат оьзи Терекли-Мектеб авыл яшавшылары Солтан эм Менълихан Суюндиковлардынъ аелинде тувып оьскен. Атасы Солтан сав яшав оьмирин водитель болып оьткерди. Ол район ериндеги белгили сулыплы шоферлардынъ бириси эди. Мен оьзим оны бир неше кере Кизлярдан, Махачкаладан район орталыгына яде баска хозяйстволарга керекли техника, алатларды, курылыс материалларын тасыганын коьргенмен. Анасы Менълихан район орталыгындагы алдынгы ПУЖКХ-да бухгалтер болып коьп йылар куллык эткен. Мурат бала шагында район орталыгындагы музыкалык школасында фортепьяно классында окыган. Сонъында Махачкаладагы Г.Гасанов атындагы музыкалык училищесинде окыйтаган асеринде 1990-ншы йылда Совет Аскер сырасына шакыртылган. Муннан сонъ район иш ислер боьлигинде милиционер болып куллык эткен. 1995-97-нши йыларда Мурманск калада контракт бойынша аскер куллыгында болган. 2003-нши йылдан 2009-ншы йылар ишинде ол Сургутта ислеген. 2009-ншы йылдан алып бугуьнлерге дейим район полиция боьлигинде ис борышын толтырады.

Эндигиси биз Мураттынъ косагы Зульфия акында айтпасак соьзимиз толы болмас. Ол оьзи Ногай шоьллигиндеги бир ийги авыллардынъ бириси – Кара-Сув авылдан. Онынъ атасы Янболган Хасавов авыл еринде агаш устасы, электрик болып ислеген. Анасы Ханбийке – фельдшер, сав яшав оьмирин Кара-Сув авылындагы медпунктта куллык этуьвге багыслаган. Авыл яшавшылары оны шакырған авырувлы аьдемге ол кеше демей, куьндиз демей эринмей етип, оьзининъ ис борышын намыслы кепте толтырганы акында разылык пан эскередилер. Абли экеви де тийисли тыншаювында.

Зульфия Карачаевсктеги окмет педуниверситетининъ филология факультетин оқып кутарган. Мурат экеви 1993-нши йылда аьел курганлар. Быйыл язда олардынъ тыпак аьели туьзилгенли тувра 25 йыл толады. Сол йылардан бери Зульфия эри мен Мурманскта да, Сургутта да болып, кыйынды да, тынышты да бирге боьлисип келеди. Аьлиги заманда ол Ногай районнынъ КЦСОН орталыгындагы эсли гражданлардынъ куьндизги боьлигинде куллык этеди. Аьлемети сол, Зульфияды ата-анасы бизим бурынгы шынты шоьл аьдети мен тербиялап оьстиргенлер. Олай дегени, оны бала шагыннан алып эр кисиге, ясуьйкенге йол берип, сыйлап, уьйинде уьйшилик куллыгын етип уьйреткенлер.

«Кайын атам ман кайын анам оьзлери де тербиялы аьдемлер. Олар бизге аьел болганнан алып, дайым да ийги кенъслерин берип келедилер. Оьзлери йогары билимли болмаса да, бек интеллигентли дер эдим, бурынгы бизим атайлар ман тетейлер де коьримли, каьмбил болганлар. «Уяда не коьрген, ушканда соны этер» дегенлей, биз де эндигиси оьз кезуьвимиз бен балаларымызга сонынъ акында «кулакларына куйып» турамыз», – дейди М.Суюндиков.

Сол затты олардынъ уьйине киргенде ок сезбей болмайсынъ. «Конак атанънан уйкен» дегенлей, Мурат та, Зульфия да келген аьдемди олтыртпага

ер таппайдылар. Йогарыда белгиленгенлей, аьел шешекейлери балалар боладылар. Олардынъ эки кеделери де школада ийги окыганларыннан баска, активистлер эдилер. Экевининъ де коьп сый грамоталары, дипломлары соны шайытлайдылар. Олардынъ яшавда оз алдыларына салган уйкен мыратлары бар. Ата-аналарын бир куьн де мутпайдылар. Аьли тувган уйиннен узак ерлерде турсалар да, олар соннан кетпегендей. Аьр куьн де ата-анасына телефон ман занъ согадылар, тап бала йылларындагындай болып, оларга озган куьни акында эсап бередилер.

Суюндиковлар оз кыйыны ман яшайтаган аьеллерден. Бай да тувыл, ярлы да, куьн сайын столында берекети, юзлеринде оьрмети болган аьдемлер олар.

«Наьсип кайда барасынъ? Тили бирге бараман», – деп атайлар билмей айтпаганлар. Тили бир болган уйдинъ наьсиби тоьринде, солай болган ерде яхшылыгы эм байлыгы онынъ аьдемлерининъ юрегинде.

М.-А. ХАНОВ.

Сувьретте: Мурат эм Зульфия Суюндиковлар кызы Амина ман.

Олар исте сый, абырай казанганлар

КАПИТУЛЛАЕВА Г.М.,
МО «Ногай районнынъ»
КЦСОН учреждениесининъ басшысы

«БИЗИМ КУЛЛЫКШЫЛАР – ЭНЪ ДЕ ТАНЪ КЕСПИДИНЪ ИЕЛЕРИ»

Биревлердинъ
Халкка эткен иси кала.
Эш оьлмейди
Эм оьлмеек аьдемлик.
Халкка берип
Таъвесилмес ол демлик.

Муса Курманалиев

«Аьр йылда да бизим эл 8 июнь айда социальный куллыкшылардынъ Куьнинбелгилейди. Сол белгилев мен бизим танъ исимизгесыйлык айтылады. Ушынлайын да, социальный куллык – бу яшавдагы аьдемшиликтинъ энъ ашык мысалы. Бу исте юреги каты инсанларга ер йок, бизим специалистлер тек коллары ман коьмек этип калмай, билимлери мен, соьйлеп болувлары ман, юмсак юреклери мен аьдемлердинъ коьнъилин таппага кереклер. Олар – эм педагог, эм психолог, эм медсестра сулыбын, сол кеспилердинъ тек бирисин билетаган болсалар да, оьзлеринде таппага тийислилер. Неге десе биз ярдам беретанган аьдемлер: пенсионерлер, замансыз сакат болганлар, кыйын аьлге туьскен аьеллер эм балалар. Сога коьре социальный куллык бек кыйын ис.

Бизим учреждениеде 6 боьлик бар, баьриси 109 аьдем ислейди. Быйыл 1000-нан артык аьдемге (8 июньге санаганда) ярдам берилди, олардынъ ишинде 663 аьдем картлар эм сакатлар, калганлары балалы аьеллер. Районнынъ 14 авылында 67 куллыкшымыз аьдемлердинъ уйлерине барып ислейдилер. Бир социальный куллыкшы орташа санаганда 9 эсли аьдемге эм сакатка кыйынын береди. Аьр бир коьмек алушыга кагыт юритиледи: кайдай ярдам, неше саьатке, неше куьнге. Оннан сонъ бизим клиентлердинъ авырувлары акында, аьеллерининъ саны акында, оькиметтен алатаган пенсиялары акында йылда бир кере кайтадан язбага керекпиз.

Аьли бизим Центирде уьш проект яшавга энген: «Бригада социальных работников», университет «Третий возраст», «Школа безопасности». Биринши проект бойынша куллыкшылар бригадасы уьй-азбар йювын да, ремонт этуьвин де битирмеге боладылар. Университет «Третий возраст» куьндизги боьликте туратаган эсли аьдемлер мен кулланылады: узак яшамага шалысув уьшин туьрли амаллар этилинеди. «Школа безопасности» деген проект бойынша эсли аьдемлерди куьнле-куьнлик яшавда оьзлерин сакатлыктан саклавга уьйретдилер.

2018 йылдынъ биринши кварталында бизим Центрдынъ боьликлери 40 мынънан артык коьмек эткенлер. Солардынъ ишинде тоьленетаган ярдамлар да бар эди, олардан 226 мынъ акша Центирдинъ кассасына туйскен. 2017 йыл болса оькимет салган борышлар 100% толган. Дагыстаннынъ Центрлери арасында бизим учреждение 2 орынды тутады.

Бу коьрсетуьвлер социальный куллыкшыларымыздынъ исине йогары баа береди. Цетрдинъ администрациясы баьри де специалистлеримизге коьримли иси уьшин разылык билдирди. Коьп йыллар ислеген куллыкшыларымыз: Тангатарова К.К., Саликова З.Э., Дуйсакаева А.Б., Курманбаева А.А., Эсиргепова С.А. Центрдынъ Сыйлы грамоталары ман белгилендилер. Муталимова С. Э., Исаева З.А., Инбербаева Н. Б., Даутова М. А.. МО Ногай районнынъ Сыйлы грамоталары ман баргыландылар. Солай ок Дагыстаннынъ ис эм социальный оьрленуьв Министерствосынынъ Сыйлы грамоталарын Наврузова С.М., Салемиева Б.Н., Оразбаева З.И., директордынъ орынбасары Картакаева М.А. алдылар.»

Биз журнал окувшыларына МО «Ногай район» ГБУ РД КЦСОН директоры Г.М. Капитуллаевадынъ социальный куллыкшылардынъ Куьни мен байланыслы эсабын бердик. Биз де Ногай районнынъ социальный Центрин кешигип болса да байрамлары ман кутлаймыз эм баьри де специалистлерине ден савлык, куллыкта етимислер эм уьйлеринде наьсип болганын йораймыз.

Ағали Жаңаевтің ие йолдаслары:

Фатима Каноковадынъ яратувшылык иси